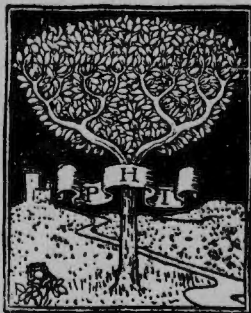

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

UTGIVEN AV

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET

GENOM

BIRGITTA LAGER

1967

ÅRGÅNG 65 · HÄFTE 3

INNEHÅLL

	Sid.
Fil. kand. GUNNAR BROBERG, Uppsala: Magnus Orrelius, en frihetstida moralist och skribent	109—146
Fil. dr JOHAN FEUK, Vrigstad: Var Johan Olof Wallin antisemit? Till diskussionen om psalmen 88	147—161
Förf. CAROLA GOLDKUHL, †, Lidingö: Porträtt av en ung historieskrivare — C. T. Odhner	162—197
Förste arkivarie ELSA-BRITTA GRAGE, Stockholm: Personhistoriska källor i dataåldern	198—205
Recension: Gorm den gamles ättlingar. Av fil. dr HANS GILLINGSTAM .	206—216

MAGNUS ORRELIUS

EN FRIHETSTIDA MORALIST OCH SKRIBENT

AV GUNNAR BROBERG

Biografi

Magnus Orrelius¹ berättar själv om sin uppväxt och studietid:

»Född i Jämtland och Sunne sokn d. 30 januarij 1717, af fattiga och ringa föräldrar. Fadern Hans Hemmingson Fanberg, och bondeson och gemen soldat wid lifcompagniet af Jämtlands dragone regemente, dog af fältsjuka uti Norige i december månad 1718. Modren Brita Månsdotter, född i Brunflou sockn, efter mannens död en huswill encka, måste i största fattigdom hela 14 åren försörja en blind swärmoder och dessutom 3ne söner af hwilka den älte Hemming war wid fadrens död 3 år gammal, den medlersta Måns, knapt 2 år och den yngste, Olof, ännu ofödd. Denne medlerste sonen, som ifrån 5te året utmärkte en besynnerlig böijelse för bokwett, sattes 1726 i tjänst hos bondefolk hwarmed han 5 års tid syslesattes, till dess han år 1731 i februarij månad genom modrens tillhjälp kom efter sin åstundan til Frössö trivial schola. Här måste han nu emellan terminerne samla hwad han under terminerne skulle uppehålla sig med intil år 1733, då han feck condition hos prosten Abraham Abrahamsson Burman i Offerdal, som 1736 förhjälppte honom til Hernösands gymnasium, där han hos en köpman i staden conditionerade ända til våren 1739 då af v[enerando] consist[orio] i Hernösand undfeck veniam viaticandi i Wästerbottns höfdingedöme och därunder samlade sig vid pass 300 daler kopmt hwarmed han i januariio 1740 reste til Upsala högschola.»

Citatet utgör början av hans självbiografi. Då den är kort — ungefär en fjärdedel har redan anförts — av ojämn utförlighet och på några punkter otillförlitlig, kommer den att kompletteras med notiser ur andra källor.²

Måns' fattigdom skulle inte lämna honom och inte heller växte

¹ Föreliggande artikel utgör bearbetade delar av en seminarieuppsats i idé- och lärdomshistoria i Uppsala, ht 1967. Ett större kapitel om Orrelius' zoologiska författarskap publiceras separat i Sv. Linnésällsk:s årsskrift 1968.

² Självbiografien + en förteckning över Orrelius' skrifter finns i C. H. Braad, *Ostrogothia Literata* (LSB; ej i UUB:s ex., W 610—11). Båda är opaginerade men lättöverskådliga och för hänvisningar kan det anses tillräckligt med omnämnande av *Ostrogothia Literata*. Att Braad bara renskrivit markeras uttryckligen av »Hittils hans egen upsats». Likartade uppgifter, säkert också stammande från Orrelius, finns i Jonas Apelblads anonym- och pseudonymlexikon (U 234—36, UUB) — Apelblad talar om »negavit O. in litteris» etc. — men i komprimerad och kritisk form. Eftersom de härstammar från ungefär samma tid, 1780, kan Apelblad sällan komplettera den utförligare Braad. Apelblad har använts av H. Cnattingius, Angreppen på prästeståndet och dess privilegier 1765—69 i KÅ 1931 och följs sedan av G. Hasselberg i Magnus Orrelius, en världsförbättrare från Sunne, i *Östersunds Posten* (julnummer 19/12 1934). Hasselberg gör dock en del tillägg om Orrelius' ungdom,

han ur sin bildningslust. Om den sistnämnda gav färg och spänning åt hans liv, såg den förra till att vardagen aldrig glömdes. Måns (Jahan) Fanberg kom att kalla sig Magnus Orrelius efter sin uppväxtort Orrviken i Sunne vid Storsjön. Namnet kan också förekomma förkortat, Orell. Faderns namn innehåller säkert också hans hemort, Fanbyn, som ligger i samma socken. Han gifte sig 1713 och familjen bodde egentligen i Svedje, som alltså är Magnus Orrelius' födelseort.³

Efter norrländska mått var avståndet inte särskilt stort till trivialskolan på Frösön, bara halvannan mil. Både Måns och hans äldre bror Hemming finns inskrivna i elevmatrikeln under namnet Orellius.⁴ Skolan var en av de större i Sverige; antalet elever höll sig 1730—40 i genomsnitt omkring 80. Det goda rykte den så småningom fick berodde till stor del på den kraftfulle rektorn, Abraham Bång, som blev lektor i Härnösand kort efter det Orrelius kommit dit.⁵

Till Härnösands gymnasium samlades Norrlands begåvningar, och många berömdheter som P. Artedi, P. W. Wargentin och P. Löfling passerade vid tiden genom skolan.⁶ Möjligheterna till förkovran inom fysiken, eller allmän naturkunnighet, som i det här sammanhanget är ett särskilt viktigt ämne, var dock inte goda. Wargentin är i sina memoarer kritisk: »Med detta lärosäte, som nu är i så berömligt flor, var det dessa åren tämmeligen slätt beställt. [...] Physiquen viste man icke ens omtala.»⁷ Lite Plinius och något kompendium fick Orrelius väl lukta på i alla fall. Gymnasiestudierna kunde ibland klaras av på tre år men han behövde fyra, innan han släpptes iväg till Uppsala — den bristfälliga ekonomien försinkade. Orrelius skrevs in vid universitetet i jan. 1740 tillsammans med en

³ Jfr Hasselberg, a. a. — För Orrelius' födelseår utgår S. E. Bring, *Svenskt Boklexikon, Rättegångshandlingar* (1958), s. 41, och B. Olsson i *Svenskt konstnärslexikon*, 4 (1961), förmodligen från Lagerheims avskrifter av Inrikes Tidningar (UUB), där det står att Orrelius dog 10/10 1794 i sitt 79:e år. De räknar dock olika och kommer fram till 1715 resp. 1716. Kyrkböckerna tigger. — Den adliga ätten Orrsköld (Orre) har inget samband med Orrelius.

⁴ Hasselberg a. a. — Ev. är det brodern som nämns av T. J. Arne i *Utlands-svenskarna* 1957: 11, s. 35, som underköpman i Holländska ostindiska kompaniets tjänst. Soldaten Hemming Orre anländer 1747 till Java och dör där omkring 1770. Att han står som stockholmare hänger väl ihop med hans avreseort.

⁵ Jfr G. Hasselberg, *Frösö trivialskola* (1935).

⁶ Jfr Härnösands gymnasimatrikel 1650—1800, utg. G. Bucht 1926. O[r]relius återfinns på s. 68—71.

⁷ P. Wargentin, *Sjelfbiografiska anteckningar* (i HT 1903) s. 157. Även J. O. Hagström var kritisk. Hans minnen från skoltiden på Frösön, i Härnösand och Uppsala och som har giltighet för Orrelius' skolgång är citerade i G. Hasselbergs biografi över Hagström (1961).

annan soldatson, Johan Flygare, från Frösön. Djäknepengarna (»veniam viaticandi») gick tydligen åt till utrustning och resa, och ingen av dem kunde betala anmälningsavgiften, fyra riksdaler och sexton skilling. »Ambo pauperes sunt».⁸ Inte heller hade de råd till avgiften vid immatrikuleringen i Medelpad-jämtländska nationen. Landsmännen »behjärtade sig» och samlade in en summa kontanter.⁹ Nationen hade en storhetstid. Inte så att den var medlemsstark, antalet höll sig kring ett par dussin, men den hade en förnämlig kärna. Influenserna från Linné, Berch och nationens inspektorer Anders Celsius och Daniel Solander gav en mycket tydlig naturvetenskaplig-topografisk inriktning av osedvanlig dominans. Orrelius, senare författare till flera zoologiska arbeten, hade gott sällskap av den inom nationen och sedan för Vetenskapsakademien så aktive astronomen Wargentín, även han från Sunne och årsbarn med Orrelius, och Löfling, linnégunstling och -apostel. Linnélärjunge var också läkaren och apilogen Johan Otto Hagström, som hade starka hembygdsintressen. Uppräkningen kunde fortsättas.¹⁰ Miljön bör ha varit stimulerande och i sin samvaro hade nationsmedlemmarna mycket gemensamt.

1741, efter ett års studier, tvingades Orrelius att konditionera för att finansiera vidare studier. Även om nationsavgifterna kunde vara kännbara, återkom han i två omgångar, läsåren 1746—47, då de flesta av de ovannämnda var närvarande, och 1748—49.¹¹ 1745 hade han betalt men står inte som närvarande i nationens *catalogus popularium*.¹² Han vandrade genom åldersgraderna utan att inneha något ämbete. Samtidigt med bl. a. Löfling valdes Orrelius 1749 till senior hemma hos Wargentín, en hedersbetygelse som f. ö. inte var gratis.¹³ Studietiden var väl kortare än det ser ut och självbiografen säger, att han huvudsakligen uppehöll sig i Stockholm från

⁸ D 1: 2 22/3 1740, UUA.

⁹ Medelpad-jämtländska nationens prot. 22/3 1740, U 1609 a, UUB.

¹⁰ Henning Tideman skrev om Jämtlands avradsland, Magnus Nordenström om Stöde socken, Pehr Högström om Lappmarken, Anders Oldberg om lantbruksundervisningen, Petrus Wasenius om boskapsskötseln i Norrland, Isac Biberg disputerade om *oeconomia naturale*, Aeschill Nordholm om Jämtlands djurfänge, Nils Gissler var flitig i Vetenskapsakademiens handlingar och Jonas Hollsten blev Linnés lapplandskorrespondent. Till nationskretsen hörde också den äldre astronomen Olof Hiorter.

¹¹ U 1610 20/4 1746, 10/3 (?) 1749, UUB. Eftersom Orrelius 1749 bara betalar två daler »pro felici reditu» är det troligt den nedsatta avgiften är motiverad av ett kort läsår.

¹² Ibid. 29/4 1745.

¹³ U 1609 a 8/3 1749, UUB.

1741. De splittrade studierna kunde aldrig samlas till någon examen, och han hade inga intyg från akademien.¹⁴

Enligt tidens krav var en magistergrad inte så nödvändig för en plats på karriärstegen men för prästbanan var den ofrånkomlig. Om sina avsikter med studierna skriver han: »Hans hufwud studium [hade] alltid warit theologiën, men wid en år 1734 åkommen swår rötfeber mistade han sitt goda målföre at han omöjligen kunde blifva präst, och wiste således ej annan utwäg än at tjäna sitt fädernesland än med ungdoms undervisning.»¹⁵ Hans målföre var dock gott nog för att han tillsammans med sex andra 1745 ansökte hos Stockholms konsistorium att få övningspredika i Klara kyrka. Det beviljades sedan de undergått examen inför preses.¹⁶ Mot-sägelsen, om det är en sådan, kan bero på att Orrelius ville ge en ofarlig förklaring till att hans vid tiden för nedskrivandet väl doku-menterade religiösa intresse inte lett till sin naturliga framgång, prästyrket. De oavslutade studierna gav Orrelius' liv ett osäkert drag. Hur länge hoppet att fullfölja dem fanns går inte att säga, men han kallade sig i brist på annan titel för student upp över femtioårsåldern.

Han fick i stället ägna sig åt information »dels hos herrskaper på landsbygden, dels i Stockholm.»¹⁷ 1741 var han hos styckgjutare Meijer i Uppsala¹⁸ och, säkerligen efter många mellanlandningar, 1748 hos den rike grosshandlaren och bruksägaren M. Hising i Stockholm.¹⁹ Eventuellt hade Orrelius också plats hos kanslipresiden-ten C. D. Ehrenpreus.

1750—51 utgav Orrelius *Historia animalium*, början till hans om-fattande skriftställarskap, som tog ordentlig fart på 60-talet och fortsatte till hans död. *Historia animalium* står så vitt man kan se något isolerad i hans produktion, men den innehåller idéer som återkommer. Sina åsikter har han färdiga eller håller på att utforma. 1753 beslutade Orrelius att »göra en resa til tyska orterne men kom ej längre det året än til Köpenhamn, hwarifrån han för wissa orsaker skull for tillbaka åt Skåne och där uppehöll sig med con-ditioner tils i Junij md. 1754». Han begav sig då sjövägen till Holland och uppsökte i Utrecht och senare i Barby, Gnadenburg

¹⁴ Svea hovrätts protokoll i brottmål 26/4 1768 s. 763 f., innehåller korta biografiska uppgifter, RA.

¹⁵ *Ostrogothia literata*, LSB.

¹⁶ 21/5 1745, 3/7 1745, A. Hildebrand, Clerus Holmiensis, 16, KB.

¹⁷ *Ostrogothia literata*.

¹⁸ Den bekante Gerhard Meijer, medlem i Vetenskapsakademien och främst verksam i Stockholm.

¹⁹ A. Hildebrand, a. a., 14, s. 631, 654.

och Neusaltz mähriska brödräfsamlingens anstalter. Huvudmålet var rörelsens ursprungsort, Herrnhut. Första vistelsen varade tre veckor, men då han fick höra, att Zinzendorff själv skulle komma från England för att hålla brödrasynod, återvände han (juni 1755). Vintern och våren hade han försörjt sig som privat lärare i Stettin.²⁰ Hemkommen i augusti till Stockholm fick han plats vid Tullsocieteten.²¹ Han nämner den inte själv, och konditionerandet kan förmodas ha varit hans huvudnäring.

Studieresor till Herrnhut är vid denna tid inte så ovanliga efter den livliga mission som utgått därifrån. »Afsigten med denna kostsamma och beswärliga resan war egentligen at undersöka beskaffenheten af herrnhutiska sectens lära, lärometod och kyrkoanstalter, som en del in- och utländske theologer med så swarta färger utmålad, men åter en hop annat klokt och förnuftigt folk i högsta måttan berömde.»²² Redan 1741 hade Orrelius i Uppsala kunnat höra den herrnhutiske emissarien Arvid Gradin och snart nog kom fler utsända. Flera Medelpad-jämtlänningar fångades av deras naturalistiska sårkult, sentimentala brudkärlek och evangelism och blev ivriga herrnhutare, t. ex. Paulus Edelin, Petrus Holmberg och Märten Thunborg, ledaren för det stora lillhärdaalssvärmeriet på 1770-talet.²³ En personlig, och för Orrelius viktig, touch skulle fromhetsrikningen få hos den märklige Anders Carl Rutström. Tillståndet att predika 1745 kan tyda på att Orrelius då var ortodox, men man hade ännu inte insett den herrnhutiska faran. Petrus Nenssén i Stockholms konsistorium säger 1766, att han känt Orrelius ända från Härnösand till Uppsala, och intygar, att han då hade haft bättre insikt i teologien. Då kunde man inte tro så illa om honom.²⁴ Den omvändelse som hörde till hade säkert trots Orrelius' allmänna ordalag skett redan före resan 1753. Den skulle få långtgående konsekvenser för honom. Han skriver senare, med tydlig personlig erfarenhet av och tanke på en frälsts beteende och situation:

»Den som blivit rörd af sanningen så at han i tänkesätt och upförande börjar gå ifrå den säkra och förblindade hopen, han måste straxt hetas wara förförd endast för det någon sinnesändring hos honom föregått; och

²⁰ Ostrogothia literata.

²¹ Medelpad-jämtländska nationens matrikel, U 1606 b, UUB.

²² Ostrogothia literata.

²³ G. Hasselberg, Magnus Orrelius (Östersunds Posten, julnummer 1934).

²⁴ Stockholms konsistorieprotokoll 1766, s. 681 ff. — Förmodligen är det Orrelius som nämns i O. Greens tydiligen svärtolkade »Catalogus eines verborgenen Seminarie von erweckten Studenten» (c. 1745) (Cit. hos H. Pleijel, Das Kirchenproblem der Brüdergemeinde in Schweden, 1937, s. 177): »Theils sind in Stockholm informatores, neml. [. . .] 8. [P]relius».

blir då aldrig undersökt huruwida densamme tänker rätt eller orätt [... utan] warder han såsom enwis förkättrad och hos hwar man omgifwen för en phantast eller ock förförare. [...] Det kan wäl icke nekas at många oordentligheter yppa sig i början hos dem i hwilka sanningen til sedernas förbättring begynt werka: än äro de för ifrige emot den allmänna ogudaktigheten och glömma liksom bort sig själwa, än äro de så intagne af kärlek til sanningen [...] at de tyckas regeras af en uprörd phantasie. [...] De gudaktigas felsteg borde dock ursäktas [...] alle äro ju barn i början.»²⁵

I febr. 1757 blev Orrelius anmodad av Jonas Alströmer »at komma till Alingsås och därstädes förestå hans talrika bibliothek samt revidera manufacturiets räkenskaper. Här förblef han til denne hedersmans död som timade d. 2. junij 1761 och begaf sig i februario 1762 åter til Stockholm.»²⁶ Här är Orrelius' skildring wäl förenklad i positiv riktning. Tonen är en annan i ett brev till Patrik Alströmer:²⁷ »Wälborne herr Öfwerdirecteuren kan wara försäkrad om at jag wid nidresan til Alingsås aldrig ämnade bli någon contorspojke eller quodlibetarius under yra och storsinta pojkers commando, hwarigenom mången ärlig karl, gudi lofat det ej redan händt mig, kunde blifwa antingen en desperat skälm eller ett wanwettigt dårhushjon eller ock en annan slags underlig inventariepersedel. Exempla prostant.» Hans revisionsarbete har inte gett »hederlig recompense» och han kräwer i gottgörelse för fyra års arbete 900 daler silvermynt »at jag må komma härifrån utan skuld och alt för stor skada. Min förlust är utom dess stor nog at hafwa onyttigwis förspilt min bästa tid, försummat min lycka på andra ställen och genom mycket förtret samt trågit arbete nästan blifwit oskickelig til och ledsen wid sysslor.» Roten till hans missnöje är inte bara ekonomisk: »Det wore både nöjsamt och nyttigt at lefwa i Alingsås om theologie, sund förnufts- och sedolära tillika med flera en människas och waragtiga wälfärd befrämjande vetenskaper blefwo litet mera wärderade af det högständande partiet.» Han kan inte följa den lismande och krusande hopen och dem som »tror fäderneslandets wäl bestå uti bukfyllan och icke uti själens frälsning».

Manufakturverkets intressanta ekonomiska vågspel kunde inte tilltala herrnhutarna, som var mot merkantilismen. Av Carl Nyréns (»Chronschough under frihetstiden»²⁸) brev framgår det, att Orrelius mest hade revisorsuppdrag — men han var en tjänsteman med reformnit. »Orell lamenterar grufveligen och dageligen öfwer ondskan

²⁵ Hufwudkällan til Sweriges wäl och we (1767), s. 10 f.

²⁶ Ostrogothia literata.

²⁷ G 6: 39, UUB, signerat Alingsås 22/10 1760: Magnus Orell.

²⁸ F. Böök, Svensk vardag (1922), s. 11.

som förspörjes här vid verket och yrkar på bot [...] så jag måste dock i mycket lemna honom rätt och kan ej annat se än att han är i grunden ärlig och wälmenande fast han icke kan eller vil gå piano til verka om han finge råda.»²⁹ En åsiktsbroder fanns i stadens kyrkoherde, herrnhutaren Anders Bredmark, som ungefär samtidigt (1758) som Orrelius kommit från Stockholm.³⁰

För de ekonomiskt-naturvetenskapligt intresserade — och bland dem borde man ju vänta sig zoologen Orrelius — var Alingsås annars en nöjsam ort. Just zoologiskt hade staden ovanligt mycket att erbjuda, dels schäferiskolan vid Höjetorp med lektor Rothoff som chef och dels Alströmarnas samlingar. Där skall det ha funnits — en ganska stor tidsrymd avses förmodligen — levande lejon och tiger, turkiska kattor, egyptisk mungo, björnar, antiloper, flera slags markkattor, påfåglar, papegojor och silkesmaskar för att inte tala om vardagligare djur.³¹ Vilken glädje Orrelius haft av all denna härligheten är ovisst. Gunstlingen i huset, Nyrén, hade vid sin ankomst 1757 ordnat Alströmerska biblioteket,³² och hans närvaro gör det osäkert i vilken utsträckning Orrelius haft »detta considerable bibliothèque af 7 000 volymer [under] omvårdnad förtrodt, [...] och till vilket han] haft fri tillgång.»³³ Möjligheterna för en lärdom som meriterade till en mer kvalificerad syssla fanns alltså. Orrelius tvekade inte om sin förmåga: »Mina swaga willkor hafwa förbudit mig antaga gradum magisterii, men tiltrot mig dock, genom Guds nåd, kunna wisa prof af den mognad i studier, som det ämbete hwilket jag nu söker, fordra kan mina competitorer kunna besittja. Hwad nu någon uppå dristar, derpå dristar jag ock.»³⁴

Tävlingen gällde två lektorat som blivit lediga 1762 vid Orrelius' gamla skola, gymnasiet i Härnösand. Nio sökte. Innan det negativa svaret kom till Orrelius, hade han gått ett drygt år full av förhoppningar. Nyrén hade ju fått ett lektorat i Linköping efter tjänsten hos Alströmarna. Men Orrelius »råkade den olyckan at få en competitor som, ehuru yngre til scholaren, ägde de förmånligheter, at wara promoverad magister och consistorii praesidis närmaste släktinge eller halfbroder.»³⁵ Omkring trettio år senare skriver lektorn vid

²⁹ Nyrén till P. Alströmer 8/4 1758, G 6: 38, UUB.

³⁰ H. Pleijel, Svenska kyrkans historia, 5 (1935), s. 498 f.

³¹ J. T. Fagræus i Kongliga Bibliotekets Tidningar om lärda saker 1768, s. 118.

³² F. Bök, a. a. s. 42 f.

³³ E III: 64, dat. Stockholm 25/2 1762, Härnösands domkapitels arkiv, HLA.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ostrogothia literata.

skolan i fråga Fale Burman — prosten Burman som Orrelius tjänat hos var f. ö. dennes farfarsfar — att Magnus Orrelius sökte »*physicis lectoratet* i Härnösand — utstöttes som herrnhutare.»³⁶ Orrelius' utelämnande av sin utlandsresa i sina ansökningshandlingar var tydligen förgäves. Enligt 1724 års skolordning behövdes inte akademiska meriter till lektorstjänst men säkert var det inte bara nepotism och trosföljelse som slog ut Orrelius. Alla de övriga sökandena var magistrar.³⁷ Då det vid denna tid bara var tillåtet att söka lärartjänster i hemstiftet, är det tveksamt om Orrelius försökte någon mer gång efter den nedslående utgången. Men hans pedagogiska intresse satt djupt, det visade han många gånger. »Ett litet project af en förbättrad barnauppfostran öfverlämnade han nu til biskop Halenius at wid 1765 års riksdag i prästeståndet föredragas och ytterligare granskas.» Skarabiskopen, som var ortodox och hatt och kanske inte rätte mannen för Orrelius, tackade vänligt men beklagade senare, att tiden inte räckte för traktaten.³⁸

För Orrelius började igen konditionerandet med Stockholm som bas. Nu tillkom som inkomstkälla ett intensifierat författarskap under ungefär femton år. Orrelius blir yrkesförfattare, en »*inter alios seculi nostri miseros et fameticos scriptores [qui] viles svas merces publico obturbere.*»³⁹ Litterärt arbete gav då en mager spis. Vitterhet honorerades oftast i likhet med tidningsinlägg inte alls. Läroböcker och teologi lönade sig bättre och mest givande var de ofta tjocka predikosamlingarna, i original eller översättning. Orrelius blev med tiden också en erfaren translator, men man blev knappast rik på det arbetet. Någon fast mall för betalningen fanns inte, men 6 à 7 öre arket tycks ha varit tämligen vanligt.⁴⁰ Om han tjänat extra genom partipengar eller inbringande dedikationer kan inte avgöras. Det verkar dock inte troligt.

Orrelius knöts till sina förläggare genom att »försörja sig, så gott han kunde [...] därjämte med correcturers besörjande.»⁴¹ Apelblad preciserar för år 1763: »*Magnus Orrelius studiosus et Langiana typographiae corrector.*»⁴² Bland boktryckarna stod Orrelius dock troligen ej den expanderande J. G. Lange så nära som Peter Hessel-

³⁶ Jämtland X, Genealogiska anteckningar, Ekdahlska arkivet, VA.

³⁷ Konsistorieprotokoll 1763, 27/4, HLA.

³⁸ *Ostrogothia literata*.

³⁹ U 234, Apelblads anonym, s. 371, UUB.

⁴⁰ O. Sylwan i *Samlaren* 1897, s. 156 ff.

⁴¹ *Ostrogothia literata*.

⁴² U 234, s. 371.

berg, som tryckte de flesta av Orrelius egna små skrifter. Hesselberg utgav en mängd herrnhutisk litteratur, något som kom att hota hans officins existens. Han bör ha varit en trosfrände till Orrelius. Också bokhandlaren Bengt Holmén och Orrelius samarbetade. Publiceringsförhållandena är svåra att komma åt. Den anonymitet Orrelius oftast döljer sig bakom tyder mindre på feighet än på yrkesmannen, som inte skriver av äregirighet.

Förtjänsterna kunde stiga men var samtidigt osäkrare om man var sin egen förläggare. Flertalet av Orrelius' småskrifter är enligt titelbladen upplagda på auktorns bekostnad, medan boktryckaren står för de större översättningarna. Schück tar Orrelius som exempel på vad han kallar studentförläggare, kolportörer för egna arbeten som de fått privilegium för, tagit upp prenumeration på och låtit trycka.⁴³ Normalt har nog i Orrelius' fall upplagan delats efter överenskommelse med boktryckaren. En viss egen bokförsäljning verkar trolig, och hans sortiment kan ha vidgats av att honoraret för hans översättningar utgått i friexemplar. Han kan också ha haft andras arbeten i kommission — senare i sitt liv har han i alla fall ett lager böcker från denna tid. Sommaren 1768 ämnade Orrelius vistas på landsbygden, och i sept. s. å. då han stod inför Svea hovrätt, bad han om utresetillstånd till Härnösand. Det beviljades inte, eftersom han inte kunde lova att vara tillbaka inom en månad.⁴⁴ Om det rör sig om försäljningsturnéer är ovisst (kanske det istället är religion som ska spridas) men »wid början af år 1769 blef han af bokhandlare i Stockholm committerad at i Norrköping förestå deras bokhandel under riksdagen därstädes.»⁴⁵

En anledning till Orrelius' ambulerande tillvaro var hans informatorsyrke, och till detta hörde också ungarlsståndet. Våren 1768 hade han inspektorn under Ulriksdal och Rutströmanhängaren Reusels tioårige son som elev, och under hösten bodde han hos en lärftkrämare på Söder.⁴⁶ Det lilla envånings stenhus han ägde på Ladugårdslandet och som väl finansierats av Alingsåspengarna hyrde han i stället ut. 1765 var han mantalsskriven som kanslist⁴⁷ och 1768 inskriven som extra ordinarie vid Tullsocieteten,⁴⁸ väl en och samma

⁴³ H. Schück, *Den svenska förlagsbokhandelns historia*, II (1923), s. 270.

⁴⁴ Svea hovrätts protokoll: Brottmål 1768 25/4, 26/9, RA.

⁴⁵ *Ostrogothia literata*.

⁴⁶ Mantalslängd Ladugårdslandet övre 1765, SSA.

⁴⁷ Huset låg i kvarteret Hedenbacken vid övre Humlegården, tomt nr 40. Svea hovrätts protokoll: Brottmål, 1768 22/4, RA. Orrelius ägde det ännu 1770, Mantalslängd Ladugårdslandet övre 1770, SSA.

⁴⁸ *Ibid.* 26/4.

plats som, eftersom den inte nämns i självbiografien, knappast utnyttjades.

Orrelius' tro var stridbar och kyrkans väktare känsliga. Också efter tryckfrihetsförordningen av dec. 1766 måste teologisk litteratur genomgå censur, nu helt under konsistorierna. Där var man särskilt uppmärksam på herrnhutisk villfarelse. Problembarnet framför andra var Anders Carl Rutström, avsatt från sin kyrkoherdetjänst i Hedvig Eleonora, Orrelius' församling, 1765. Han företrädde en utrerad herrnhutism, sensuellt kristocentrisk som populär ordberusad predikant, men var också en man som visste att se till sina egna intressen. Som duktig försvarsadvokat kunde han i nästan tjugofem år hålla en rättegång vid liv, som komplicerades av hans tydliga engagement i politiken på hattarnas sida. I fråga om Rutström var man antingen för eller emot; i kyrkbänkarna trängdes hänryckta med antecknande angivare. Om herrnhutarna ville räkna in Rutström och hans anhängare i sin krets kan vara tveksamt. De var alltför bråkiga, om också åsikterna stämde överens.⁴⁹ Rutström predikade, att Jesus för Gud är den ende syndaren, att han helt försonade våra synder på korset. Pietisternas långa botgörarfärd var inte rätta vägen till frälsning.⁵⁰

Även om Orrelius' studier i Uppsala inte sammanföll med Rutströms, måste de ha känt varandra från Härnösands gymnasium 1738. Om deras eventuella litterära samarbete skall senare talas. Här gäller det närmast vad som ställde dem inför rätta. Orrelius skrev till kanslikollegium, att han ville utarbeta och utgiva ett predikoutkast av Rutström »på det jag dermed kunde fullgöra flera christeligt sinnade människors til mig härom yttrade åstundan, samt tillika på et så lofligt sätt förwärfwa mitt uppehälle.»⁵¹ Stockholms konsistorium hade utan motivering nekat tryckning, men kanslikollegiets auktoritet tvingade fram beskedet, att man funnit skriften »Guds trohet och stränghet» oredig och tvetydig. Man ville förhöra Orrelius i trosfrågor, men det dröjde till 1766, innan så skedde. Förhöret kom till stor del att kretsa kring rättfärdiggörelsen, det nämnda särmärket på herrnhutism. Orrelius kom undan med en varning.⁵²

⁴⁹ En anhängare, hovjunkare Estenberg, anser att pietister och herrnhutare tillsammans förföljde Rutström. Estenbergs inlägg (Se t. ex. Protocoller ... öfwer det beswärsmål ... Estenberg väkt ... 1768) verkar inte vederhäftigt.

⁵⁰ Om Rutström se H. Wijkmark, Kyrkohistoriska fragment (1937), H. Pleijel, Svenska kyrkans historia, 5 (1935), och N. Ahnlund, Ladugårdslandet (1937), s. 169—206.

⁵¹ Kanslikollegium E XIII, RA. Brevet delvis avtryckt i H. Schück, a. a., s. 270.

Orrelius hade tidigare, 1765, i Svea hovrätt fått avlasta ansvaret för skriften från Rutström. Denne hade satt sitt namn på konceptet på ett sådant sätt, att han tycktes stå för hela innehållet. Denna reklam kunde den såväl för sin skicklighet som fattigdom kände Orrelius behöva, ansåg Rutström.⁵³ I domen den 18 dec. avsattes Rutström, men Orrelius fick skulden för skriften.⁵⁴ Salpetersjudaren Eric Saxenberg och Abraham Fryxell gick i borgen för honom,⁵⁵ och Orrelius anförde besvär hos kungen. Också i ett så underdånigt sammanhang kan han skriva: »Jag är så wäl willig som pligtig at gifwa hwar och en skäl til det hopp som i mig är.»⁵⁶ Om nåd gavs är inte bekant.

I sammanhanget bör något sägas om censurens effektivitet. Trots att »Guds godhet och stränghet» improberats, dyker den upp bland Rutströms predikningar tillsammans med åtskilligt annat förbjudet. Orrelius andel i skulden sägs vara att han »utfört språken», medan andan är Rutströms.⁵⁷ Likaså trycktes teol. prof. i Uppsala Christopher Clewbergs godkännande utlåtande liksom teol. fakultetens vid Köpenhamns universitet som bevis på att renlärighet var en regional företeelse.⁵⁸ Utgåvan förbjöds givetvis.⁵⁹ En dansk upplaga av predikan ombesörjdes,⁶⁰ eventuellt av Rutström, som under sin landsflykt stannade i Köpenhamn på väg till Hamburg. Där lät han 1769 trycka den under tysk titel »Gottes Güte und Ernst».⁶¹ Att smuggla litteratur in i Sverige var inte svårt, och det fanns många flitiga

⁵² Stockholms konsistorieprotokoll 1766 s. 545 ff, 634 ff, 662—701, 703 ff, 724 ff., SSA.

⁵³ Kongl. Maj:ts ... dom imellan ... hofrätt och doctor Anders Carl Rutström, 1766, s. 149 f. et passim, i samlingsband i UUB omfattande ett tjugotal tryck i målet. Svea hovrätts protokoll 1765 är ej bevarade.

⁵⁴ Ibid. t. ex. s. 234 f.

⁵⁵ Religionsmålet mot Rutström vol III (1763—70) nr 44, Acta ecclesiastica, RA. Om Saxenberg och Rutström se Kongl. bibliotekets tidningar om lärda saker 1768 s. 151 (4/6). Fryxell bör inte förväxlas med den mag. Sven Fryxell som var ivrig antirutströmare, Jfr Wijmark a. a. s. 65.

⁵⁶ Acta ecclesiastica etc. nr 40, äv. 43, RA.

⁵⁷ Anders Carl Rutströms predikningar etc. 1767 s. 203. Förlagan var Rutströms predikan på septuagesima 1756.

⁵⁸ Se Bihang til Rutströms predikningar, 1768, s. 13, 43 ff, 57 ff (ärkebiskop Beronius uttalande om Clewberg).

⁵⁹ Se Stockholms Wecko-blad 1767: 47.

⁶⁰ Stockholms konsistorieprotokoll 1766, s. 703, SSA. Orrelius påstår sig inte känna till denna.

⁶¹ Kongl. bibliotekets tidningar om lärda saker 1769, s. 140. Ytterligare ett anonymt hamburgtryck i Rutströms anda, »Wårt ewiga nådewal i Christo Jesu» uppmärksammas av Stockholms konsistorium 1775 (Protokoll 24/10, 31/10 1775, SSA). Det visar »oerhörd bitterhet» mot präster och överhet. JK lägger skriften ad acta. Orrelius vistades ev. vid tidpunkten i Stockholm (jfr företalet till »Inledning til djurkänningen», 1776).

avskrivare. På 1800-talet är det fritt fram för Rutströms predikningar. — Censuren kunde väl fördröja, men utrota — nej.

Orrelius stod 1768 åtalad inför Svea hovrätt för tre inlägg i den s. k. prästetiondetvisten som lockat många till bidrag.⁶² Att han inte låtit skrifterna gå genom konsistoriecensuren beror på att han inte ansåg dem vara av teologiskt utan rättsligt innehåll. Då han skall förklara sina åsikter, är han ganska karsk och vill göra det närmast i predikoform. Rätten betackade sig och uppmanade Orrelius att i tryck utreda vad han menat.⁶³ En intrikat teologisk duell utvecklades mellan Orrelius och konsistorierepresentanten komministern Pehr Stenbeck. Orrelius har tränats av och i det rutströmska målet och visar sig besitta en advokatorisk förmåga, som innehåller såväl anfall som reträtter och dimridåer. Lagen stadgade landsförvisning för svårare återfall till sekterism, och det här fallet ansågs allvarligt: »omnis hæc quæstio periculosa».⁶⁴ Men »svaranden är Hr Magn. Orrelius som har en för vederparten föga tröstelig penna»⁶⁵ och Orrelius kunde som nämnts bege sig till Norrköping i febr. 1769.

En elak karaktäristik av Orrelius, som dock vad det gäller det biografiska ofta tycks vara riktig, kan här citeras. Den är given anonymt av huskaplanen hos Rålamb på Finspång, den högkyrkliga Olaus Strand. Prästetiondefrågorna har här fått vika för den initerade fiendskapen. Utdraget kan också tjäna som exempel på hur den färska tryckfriheten motarbetade sig själv. Linköpings konsistorium hade ogillat skriften,⁶⁶ men i Svea hovrätt var Stenbeck och åklagaren Zellén tacksamma och ville kalla Strand som sakkunnig. Strands skrift ansågs ingalunda »anstötlig».⁶⁷ Det är Orrelius som i sitt »Genswar» plockat — korrekt — från dessa sidor. Han kallas: »p. 1 en narr, en åsna, en folkilsken, p. 2 rötmanaderasande, en i brottmål känd person, en usling, en hatare af prästeståndet, p. 3 en som ej har skrufvarna i hufwudet rätt fasta, en stympare, en ägta fantast, en som har ett förläst hufwud och halflärdt förstånd, p. 4 en som ej wet hwad han sjelf eller andra talar om, en korttänkt människa, p. 5 en som flera år umgås med anslag til gudstjenstens förfall, en som brukar Bibeln til försmädelser, en som har altför

⁶² Se Cnattingius i KÅ 1931.

⁶³ Rättegången är långvarig, från 12/4 till 15/12. Se: Svea hovrätts protokoll: Brottmål 1768, registret under Zellén (åklagaren), RA.

⁶⁴ U 234, s. 580.

⁶⁵ Tidningar om lärda saker 1768, s. 90 (31/12).

⁶⁶ Cnattingius a. a., s. 176.

⁶⁷ Svea hovrätts protokoll: Brottmål 1768, s. 673 ff, RA. Strand kunde tyvärr inte komma, eftersom han just tillträtt en ny tjänst.

orena händer at röra wid Guds ord, en skriftenes förvändare och missbrukare, p. 6 en wrångwis wurm, en idiot i den lärda werlden, p. 8 en upprorsmakare, en förrädare, p. 9 et kräk, en oduglig pappersskämmare, en oförskämnd människa, en försmädare, p. 10 en stackare, en hämngirig, en myrbyörn, en heterodox, en swärmare, en som bordt sitta i stocken, en niding, en våldswerkare, en som äger ingen moralitet, p. 11 en skamlös, p. 12 en oförnuftig dåre, p. 13 atheus practicus, p. 14 en ägta misanthrop, en scholfuchs, en svensk Woolston, en gammal melancholicus, p. 15 en afundsman, en skymferare.»⁶⁸ etc.

Att Strand skriver om Orrelius är tydligt. Så syftar t. ex. »at tio skraddare för flera år sedan helsat honom för professor»⁶⁹ troligen på Orrelius misslyckade ansökan om lektorat i Härnösand. »Det samvetsömma prästerskapet [hade] ej kunnat lämna testimonium orthodoxiae och hindrat honom i sina swärmaktiga conversionsuptåg»,⁷⁰ något som pekar i riktning mot en vidare religiös verksamhet än vad som annars är belagt. Orrelius är givetvis indignerad, men okvädar tillbaks så gott han kan. Då Strand som litterär person inte är helt utan betydelse, kan Orrelius' svar ha sitt intresse.⁷¹

Orrelius skulle komma att stanna till sin död i Norrköping, som med sina 7 000 invånare under riksdagsåret 1769 nästan hade huvudstadsprägel. Orrelius bokhandelsverksamhet var där säkert blygsam. Ingenting framgår om den i Norrköpings Weckotidningar, men andra annonseringskanaler är tänkbara. Orrelius, som väl representerade Lange, Hesselberg och Holmén, hade i den likaledes från Stockholm utsände J. J. Schildt en konkurrent.⁷²

»Sedan anmodades han at quarblifwa därstädes wid et handel-contoir och wara behjälplig i handelsärender, det han ock gjorde öfver 6 års tid så länge krafterna swarade mot göromålens myckenhet.» Orrelius slutar sin självbiografi i detta trötta tonfall; året blir ungefär 1776 och den 30 jan. gör han upp sitt testamente.⁷³ Han skulle leva ytterligare nästan två decennier, som dock är ganska svåra att följa. Braad ger några upplysningar, som inte kan verifieras längre än till hans död 1781. Orrelius »försörjer sig dels med

⁶⁸ Genswar på et i Norrköping [...] utgifwit [...] Wälförtjänt swar (1767), s. 2.

⁶⁹ Ibid. s. 3.

⁷⁰ Ibid. s. 4.

⁷¹ Se Ibid. s. 4. Om Strand se Schück—Warburg, Illustrerad svensk litteraturhistoria, 2 uppl., 2 (1911—12), s. 251 f.

⁷² Jfr H. Schück, Den sv. förlagsbokhandelns hist., 2, s. 122.

⁷³ Norrköpings stadsarkiv F I ba: 48 Orrelius' bouppteckning, VLA.

information i främmande språk, dels med räkningars och böckers avslutande för handlande, och dess emellan arbetar [han] på skrifter författande.»⁷⁴ I det posthuma Köpmanlexikonet (1797) skriver boktryckaren, att Magnus Orrelius är »känd både som lärd och biträdande vid grosshandeln», vilket antyder ett senare engagemang där än 1776. Hans titel under norrköpingsåren var revisor, men han innehade inga officiella uppdrag.⁷⁵

1772 tillät tydligen Orrelius' ställning honom att gifta sig — en sak som han inte ansåg vara värd att nämna i självbiografin. Till hustru tog han änkan efter hovmusikern E. J. Londicer, Anna Chatarina Pihl.⁷⁶ Efter att först ha bott bredvid tryckeriet på Tunnbindaregatan i Norrköping köpte Orrelius 1782 ett tvåvånings trähus, som delvis hyrdes ut. Huset låg vid S:t Pehrsgatan i kvarteret Dahlen, kvadraten Djupet. Här togs prästkragar och annat emot till strykning.⁷⁷

Stadens avisa (Norrköpings weckotidningar) kan som synes ge detaljer till Orrelius liv. Som källa är den svårhanterlig och irriterande med sina oftast anonyma artiklar och annonser. Det kan i alla fall beläggas att Orrelius har en blygsam bokhandelsverksamhet 1775—87.⁷⁸ Han hade flera konkurrenter; Norrköping är den landsortsstad som under 1700-talet har de flesta boklådorna.⁷⁹ Han sålde främst egna alster, t. ex. skrifterna i prästetiondetvisten, trots att de var tjugo år gamla. Genomgående var det teologi; att Rutströms skrifter inte syns till är naturligt då de var förbjudna. Att det hyperherrnhutiska bladet Dageligt godt (1775—76) utbjuds visar att Orrelius var kvar i sitt gamla religiösa läger. Tänkbart är att han medarbetat i den eller liknande publikationer.

Även om det är vanskligt att gissa vad och var Orrelius skrivit efter den tidpunkt då självbiografin slutar, kan man med tanke på hans tidigare flit vara säker på att han skrev. Hans samröre med Norrköpings weckotidningar får här tas som exempel på hans sysselsättning. Tidningen lämnade stor plats åt okändas inlägg i upp-

⁷⁴ Ostrogothia literata.

⁷⁵ Saknas i Garströms förteckning över borgerskapet m. fl. i Norrköpings stadsbibl.

⁷⁶ Ostrogothia literata (tillägg av Braad), Norrköpings weckotidningar (= NWT) 1772: 25 (20/6).

⁷⁷ Tomtrulla Dahlsquarret, Norrköpings stadsarkiv; NT 1789: 7.

⁷⁸ NWT 1775: 46, 49, 1776: 17, 1777: 15, 18, 20, 1781: 8, 24, NT 1787: 14.

⁷⁹ H. Schück, a. a., s. 121. För likartad bokhandel se G. Lext, Bok och samhälle i Göteborg 1720—1809 (1950), s. 174—179.

fostringsfrågor och teologi.⁸⁰ Till den långvariga brevväxlingen där 1776 mellan Philostorgus och Parthenophilus verkar Orrelius vara ett troligt författarförslag, särskilt som han tidigare använt sig av den senare pseudonymen.⁸¹ Eventuellt står han bakom båda, deras samförstånd och samspel talar för det. Tonen är patriarkalisk och strängt sedlig. Parallellt går genom flera nummer en uppfostringslära, Om prygelstraff, av Amadeus Barnkär (!) och då denne föreslår tidningens läsare en gemensam publicering i bokform av alla tres inlägg anar man, att det är en och densamme som håller sig med tre namn.⁸²

Som belägg för Orrelius' inblandning och samtidigt som porträtt av honom passar följande fabel bra, införd som den är efter ett av Parthenophilus' allvarliga råd: »Orren olycklig moralist. Orren kom flygande uti en främmande öcken och blef warse at hög- och lågdjurens seder woro i aftagande, tog sig före at genomhäkla dem, men som han ej war känd med högdjuren kom han överens med skogens allmänna och antagna tolk, skatan, att hon skulle taga orden ur hans mun och prädika för de andra djuren» etc.⁸³

Då en Candidus (pseudonymen är vanlig) dyker upp ett par år senare med en vidlyftig polemik mot prästernas och lärarnas missbruk av sitt tunga ansvar, är det nog åter Orrelius som står bakom.⁸⁴ Bibelcitats och hänvisningar sprutar fram: »Du måtte wara ett mäktigt underligt djur, min k. Candidus, som inte begriper att du gör 699 sjuhundradelar af Norrköpings innevånare största orätt [...] med ditt oändliga prästegräl hwarom dock de fläste icke stort bry sig.»⁸⁵ Av detta blir debatten bara hetsigare. Att en Tertius interveniens hämtar arsenal ur Orrelius' Tankar om folkminskningen, bestyrker att Orrelius är Candidus.⁸⁶ Knepet är att motbevisa honom med hans egna ord.

Då Norrköpings weckotidningar får ny ägare 1787, ökar den nye utgivaren, Raam, utgivningen till två nummer i veckan. Bladet får

⁸⁰ Norrköpings Tidningars historia har utförligt skildrats av V. Loos i *En avisa genom två sekler* (1958).

⁸¹ I Ungkarlarnas lama skäl (1767).

⁸² Brevväxlingen i NWT 1776: 11—29 (några avbrott). Barnkärs bidrag 1776: 14—29, hans förslag om utgivning 1776: 29. — V. Loos, a. a., tar inte upp de nämnda inläggen.

⁸³ NWT 1776: 26. Fabeln antyder annan moraliserande verksamhet. — Skatan syftar förmodligen på tidningen.

⁸⁴ NWT 1778: 33, 43—46, 48—52, 1779: 4—11. V. Loos, a. a., s. 88, föreslår en J. Werner.

⁸⁵ NWT 1779: 4.

⁸⁶ NWT 1779: 8 bihanget.

alltså ändra namn till Norrköpings Tidningar. Det fördubblade utrymmet fylls till stor del med utrikes nyheter. Dessa skall enligt Lundstedt, vars källa tyvärr är obekant, i början av 1790-talet ha skötts av Orrelius.⁸⁷ Naturligare är att anse att han redigerat dem från början. Hans avdelning bedöms som välskött. Vanligen tog landsortstidningarna utrikesnyheterna från någon stockholmstidning, men Orrelius har gått direkt på utländskt material, mestadels tyskt, som översätts troget.⁸⁸ Här får han daglig användning för sina språkkunskaper. — Om hans flit in på ålderdomen vittnar också ett par böcker.

Orrelius' religiösa inriktning bör ha förblivit densamma som var så opassande i Stockholm. I Norrköping fanns en tynande herrnhutisk krets av 5—20 aktiva. Predikanten Adolph Sten ryckte upp församlingen till den ledande i landsändan. Man samlades i Swarzsiska friskolan, och bland de ledande var C. N. Wadström, fader till filantropen och negervännen, och J. H. Lidén, som hade herrnhutiska sympatier sedan sin utlandsresa. Orrelius finns inte namngiven i tillgängliga källor;⁸⁹ kanske hans förbindelse med Rutström placerade honom vid sidan. Gustav III:s religionslagstiftning förbättrade herrnhutarnas ställning. Någon plats på barriaderna behövde Orrelius inte längre inta. Det är dock möjligt, att han vid sin ankomst till Norrköping 1769 genast prövade stiftets konsistorium, där han ännu inte var komprometterad. Som författare till den herrnhutiska predikan, »Christi kärleks kraft», som konsistoriet fick till granskning från Norrköping men underkände, har föreslagits tyske skolmästaren J. S. Schneider.⁹⁰ Med tanke på Orrelius' förflutna bör han vara ett troligare alternativ. Ett handstilsprov har dock inte gett något säkert resultat.⁹¹

I okt. 1794 dog Magnus Orrelius.⁹² Av gångkläder lämnade han efter sig »1 st swart jacka och väst, gammalt och wändt, 1 frackrock o. wäst, det öfriga är såldt under sjukdomen och till begraf-

⁸⁷ B. Lundstedt, Sveriges periodiska litteratur, 1 (1895), s. 44.

⁸⁸ V. Loos, a. a., s. 102. I ett litet skådespel, A. Nordén, Vad nytt i Orrelius avisa (1919), har Orrelius gjorts till tidningens redaktör. Han framställs som en vänlig gubbe som anser att om köparna vill läsa om furstebröllop etc. ska de få det. Nordéns källa är obekant men den har behandlats med fantasi.

⁸⁹ N. Rodén, Herrnhutiska och nyevangeliska väckelserörelser i Linköpings stift intill 1856 (1941), s. 82 ff, 104 ff, 126 ff. Jfr även H. Cnattingius, Om fromhetsliv i Linköpings stift (KA 1941).

⁹⁰ H. Cnattingius, a. a., s. 169 f.

⁹¹ Linköpings domkapitels arkiv J III: 1, VLA.

⁹² Meddelas 20/10 i Inrikes Tidningar. Hans dödsdatum ej funnet i Norrköpings kyrkböcker.

ningen». »Diverse åtskilliga tyska och latinska böcker» har Orrelius gett till bagaren Brunnström, förmodligen hyresgäst till husets tillbyggda bagarstuga, »at employera åt dess 3ne söner.»⁹³ Orrelius bibliotek tycks alltså ha varit litet, men om det funnits förtecknat, hade det säkert kunnat förklara mycket av hans åsikter och arbetsmetoder.

Behållningen av bouppteckningen är dålig. Huset, som är värderat till 250 riksdaler, är in-tecknat till hälften och inredningen vittnar inte om något överdåd. Någon arvinge förutom änkan, Anna Chatarina Pihl, finns inte. Hon levde åtminstone 1797, då hon sålde huset för 587 riksdaler.⁹⁴

Orrelius' fattigdom och dess betydelse får inte överdrivas. Hans materiella problem bör bedömas efter 1700-talets förhållanden, som i gemen inte var så feta. Och, kan man invända, sysselsättning tycks han inte ha saknat ens under ålderdomen. Men just mängden av yrken, där inget ensamt räcker till, och de osäkra anställningsformerna tyder på en otrygg ställning. Han är ett vittnesbörd om, med Apelblads citerade ord, »seklets hungrande författare». Det var inte i något behagligt bohemi som Orrelius avstod en säkrare existens. Med eller mot sin vilja blev han tvungen att leva på sin från barndomen »besynnerliga böjelse för bokwett». Han skrev för brödfödan men också för sina ideal. Utan tvivel hade det varit mera praktiskt för honom att avstå från dem. Skandalvärdet i hans präst-kritik var farlig, och en sådan oppositionslusta hörde inte alls till den vanlige herrnhutaren, som uppträdde betydligt timidare. Kanske var det besvikelsen över att inte ha blivit präst, som fick ett över-slag i det negativa. Hans predikoövningar, reformnit och under-visningslängtan måste få någon kanal.

Hans religiösa inställning förde nog med sig en isolering trots herrnhutismens brödraideal. Av de namn ur hans omgivning som nämnts är det osäkert vilka som inneburit närmare kontakt. För de studiekamrater som skulle ägna sig åt naturvetenskapen framstod Orrelius, trots deras gemensamma intressen, som en dilettant. Hans produktion räckte inte till inval i något sällskap, och han saknade förbindelse med seklets domare och inspirationskälla, Vetenskaps-akademien. Ändå bör han betraktas som ganska lärd, inte minst genom sin översättningsverksamhet. Säkert var han inte tillfreds med

⁹³ Orrelius bouppteckning, VLA.

⁹⁴ Tomtrulla, Dahlsquarret, Norrköpings stadsarkiv.

den användning han fick av sina kunskaper. Man kan t. ex. i brevet till Alströmer märka en bildningshögfärd som stärkts av motgångarna. Annars gör bristen på bevarade brev eller annat intimare material det svårt att uttala sig om hans egenskaper. Han blir mer exempel än individ. I sina skrifter kan han vara hetsig, ja, grälsjuk, och inför rätta var han modig.

Herrnhutismen och Rutström kan i viss mån karakterisera Orrelius. Den martyrgloria Rutström under 1800-talet fick har numera putsats bort, utan att hans dömande kolleger har fått mera sympatier.⁹⁵ Orrelius' religiositet verkar att ha varit känslotark men med ett inslag av ortodox tunghet. Av 1700-talets elegans hade han föga, var en renlevnadsman som gruvligen och dagligen lamenterade. Han gick i otakt med den alltmer sekulariserade tiden. Djupare originalitet behövde han inte ha för det. Gjörwell kallar Orrelius för »en gammal förläst student.»⁹⁶ Burman anser honom vara »ganska flitig, något wurmig.»⁹⁷ Omdömena kan ha påverkats av Orrelius' religiösa åsikter, något som är tydligt i Strands förut citerade pamflett.

Gudmar Hasselbergs titel på sin uppsats om Orrelius, »En världs-förbättrare från Sunne» är en smula för frejdig — ironisk, men den poängterar Orrelius' goda vilja och hans sociala underläge. Han blev »Orren, olycklig moralist», var »flitig och utan tilvitelse i sin wandel, men sträf i omgånge och envis när man råkar stöta emot någre af de principer han hemfört från sina resor».⁹⁸

Författarskap

Magnus Orrelius var, särskilt under 1760-talet, en ovanligt flitig litteratör: »... i religionen separatist [...] skref väl eljest 50 broschurer om 1 el 1/2 ark under sista riksdag [1765—66]. Han jämte Holmén och Zetterström voro de idogaste auctorer den tiden.»¹ Någon sådan produktivitet har inte kunnat beläggas med tryck, men Gjörwells citerade uppgift aktualiserar frågan hur mycket av det Orrelius skrev

⁹⁵ Rutströms martyrium kröntes av att han dog i fängelse. Anders Fryxells kritiska uppfattning (Bilder ur svenska historien, 40—42 passim) delas i stort sett av H. Wijkmak, a. a. och N. Ahnlund, a. a. Slutbehandlad är han säkert inte.

⁹⁶ Gjörwell till Lidén 16/3 1767, UUB, G 151 b (även tryckt i Samlaren 1881, s. 58).

⁹⁷ Cit. i G. Hasselberg, a. a., 1934.

⁹⁸ Ostrogothia literata, tillägg av Braad.

¹ Gjörwell till Lidén 16/3 1767, jfr not 96 ovan.

som gavs ut. Allt kan det rimligen inte ha varit. Orrelius' möjligheter att publicera sig tycks dock ha varit goda. Om så behövdes kunde han vara sin egen förläggare.

I Apelblads förteckning² för tiden 1750 till 1770 är Orrelius tillsammans med Nordenfrazz den oftast förekommande. De kommer båda upp till tjugonio uppdagade arbeten medan Gjørwells förslag Zetterström och Holmén bara får arton respektive fjorton noteringar. En rättvisare jämförelse över tidens författarfлит måste givetvis ta med skrifternas omfång och typ. Så är t. ex. många av Orrelius' titlar inte stort mer än broschyrer.

Hans författarskap kan lämpligen uppdelas i:

1. Egna skrifter: zoologi (separat behandlat i Sv. Linnésällsk:s årsskr 1968),
moral,
kyrkopolitik och teologi.
2. Översättningar: predikosamlingar och missionshistoria,
moraliserande skönlitteratur,
medicin.

Om schemat ser oroväckande splittrat ut så bör det påpekas att ämnesgränserna inte är så tydliga. Likartat stoff kan dyka upp i flera genrer. För vad som nedan kommer att tas upp kommer inte kvaliteten att vara avgörande för utförligheten. Med den principen skulle mycket förbli onämnt. För de attribueringsfrågor som kommer att tas upp, gäller huvudsakligen som källor Orrelius' egen förteckning i Ostrogothia literata, hans till Apelblad förmedlade uppgifter, redigerade av denne, och Bygdéns anonymlexikon³ som till stor del bygger på Apelblad. De värderas i nämnd ordning. En bibliografi bifogas nedan.⁴

Redan i Orrelius' *Historia animalium* (1750—51), framför allt i partiet om människan, röjs moralisten — uppfostraren. Att åsikterna lever kvar hos honom framgår av ett häfte med den upplysande titeln *Tankar om folkminskningen* och sedernas förderf i Sverige, så wida qwinnowälde, barnamord och frosseri äro dertil förnämsta orsaken (1767). Det ena av huvudorden, folkminskningen, väl föranlett av Tabellverkets skrämmande statistik, kommer bort i framställ-

² U 234, s. 611, jfr not 2 ovan.

³ L. Bygdén, *Svenskt anonym- och pseudonymlexikon*, 1—2 (1898—1915).

⁴ Bibliografin har utarbetats av förf. och upptar 48 titlar. Bl. a. har 20 nya anonyma skrifter utöver Bygdéns lista upptagits som skrivna av Orrelius.

ningen. Sambandet med sedernas fördärv står klart för envar⁵ och Orrelius kan koncentrera sig på vad han anser vara dess tre orsaker. Är han inte originell i åsikterna, så uttrycker han dem i alla fall med mer skärpa, ja, ensidighet än vad som kan anses normalt. I sin anti-feminism går den lilla skriften utöver det tidsmässiga och in i det personliga.

Kvinnan bör för sina uppstudsigheter och tillgrepp erkänna sig brottslig och godvilligt undergå den husaga som kan anses tjänlig till hennes bättring.⁶ Gynarkin är ett hot mot nationen med värre följder än krig och hungersnöd.⁷ Gud har stadgat att kvinnan skall tiga i förståndigt folks närvaro. Mannen skall inte uppträda försagt under namn av hövlighet och takt.⁸ Detta lönas inte med gott. Stöd för så patriarkaliska tongångar ges med en liten biblisk kvinnopegel, naturligen med exempel mest ur Gamla testamentet.

Hustruns klemande med sina små drar deras sinnen till allehanda fjällrier.⁹ Förutom att det är nationalekonomiskt förkastligt är ett övermått av föda, kryddad och utländsk mat en säker väg till andlig och timlig död, till eviga kval.¹⁰ Uppammandet av dylika laster är likmätigt med mord eller själamord och kan i mödrars fall benämnas barnamord. Kvinnorna lagar döden i grytan. Varför blir de annars så förbittrade, när någon mansperson vill titta in i deras kök för att se vilka ingredienser de använder?¹¹

Frosseriets värsta form är dryckenskapen bakom vilken kvinnoväldet också kan spåras.¹² Tävlingslusten i dryckesmål, hjältebragden att ha druckit mest och aptitsupen, som anses så fin, förkastas. Den kroppsliga vällusten försvagar sinnet och därmed landet. Den lilla skriften är en allvarlig varning till nationen.¹³

Tankar om folkminskningens skrivsätt och åsikter återkommer, fast

⁵ Jfr t. ex. C. F. Scheffer, översättn. av Mirabeus *L'Ami des Hommes*, Tankar om sedernas verkan på folkmängden 1759. Likheterna med Orrelius arbete inskränker sig till titeln. — Vetenskapsakademins pris-frågade 1763 varför så mycket folk flyttar ur landet.

⁶ Folkminskningen etc. s. 7.

⁷ Ibid., s. 22.

⁸ Ibid., s. 23 ff.

⁹ Ibid., s. 35.

¹⁰ Ibid., s. 33.

¹¹ Ibid., s. 47.

¹² Ibid., s. 40. De dietiska åsikterna kan jämföras med Linnés i t. ex. *Diæta naturalis* 1733 (utg. av A. Hj. Uggla 1958). Synen är ofta likartad, fast mildare, och kvinnohatet saknas. Det starka ordet »barnamord» återkommer dock i liknande sammanhang.

¹³ Skriften refereras utförligt i *Lärda Tidningar* (= LT) 1767: 85, 86. Något förvånande anses den värd att översättas till främmande språk »serskilt fransyskan».

i måttfullare form, i flera andra av Orrelius' traktater i genren. *Biskötselns nödvändighet* (1765) är patriotiskt-ekonomiskt betingad. Kocken och kökspojken skall tillsammans med trädgårdsmästaren läras upp så att bina kan surra också i Stockholm. På detta är det värt att satsa, i stället för på de tobaksodlingar och sockerbruk som anlagts.¹⁴ *Förslag at med minsta möda få peningar* (1764) är något för Orrelius så ovanligt som en satir. Vitsen kommer som slutkläm. Titeln rättas: »bör wara Förslag at med minsta möda bli en usel staccare». Ingredienserna är annars de vanliga. En annan litterär form används i *Saga om bonden och dess twenne grannar* (1769). Moralen riktas mot kvinnans lyxbegär, stadens och det utländskas fördärv. Den enkle men något grove Nils är den förnuftige. Han kan inte förhindra, att den andre grannen, den lismande Bertil, leder Sven, den svenske bonden, i fördärvet. Utblottad står denne som en varning för sina yrkesbröder.

I *Ungkarlarnas lama skäl til hinder för giftermål* (1767) frågas när en flicka är »doglig at blifwa hustru. Swaras: Då hon lärdt kufwa sin egen wilja och kan föda och upamma barn efter Guds och mansens wilja.»¹⁵ Frågeformen tilltalar tydligen Orrelius och han använder sig av den flera gånger. Metoden är åskådlig och undervisande men kan locka till spetsiga formuleringar och farliga förenklingar. De avslutande femtio frågorna i *Hufwudkällan til Sweriges wäl eller we* (1767) upprepar tidigare anförda åsikter. Skriften förtjänar dock mer högaktning än de tidigare nämnda, dels för sin stil och dels för sitt personliga allvar (jfr cit. ovan s. 113 f.). Trots skriftens bakgrund, den kvalificerade ekonomiska debatten med Anders Chydenius' *Källan till rikets wanmakt* (1765) som början och bl. a. med några vägande inlägg av Edvard Runeberg, ordinerar Orrelius typiskt nog moral, patriotism och religion till fäderneslandets bot. Både tiden och landet är illa därana: »Hwaraf kommer at girighet, yppighet, wällust, afwund, högfärd, hat til sanning, kärlek til smicker och lögn och andra mer än hedniska laster äro herskande hos pluraliteten ibland et folk, som likwäl påstår sig äga den aldra bästa religion i werlden?»¹⁶

¹⁴ Orrelius syftar kanske på kamrer O. Egerströms anläggningar (tobak 1754, socker 1763) i Tyskbagarbergen, ett grannkvarter till Hedenbacken där Orrelius hade ett hus. Jfr N. Ahnlund, a. a., s. 223 f. Huset bredvid Orrelius', nr 39, ägdes av Egerström. Mantalslängd Ladugårdslandet övre 1770, f. 337, SSA.

¹⁵ *Ungkarlarnas etc.*, s. 21.

¹⁶ *Hufwudkällan etc.*, s. 21.

Detta vätter mot en antiklerikal inställning.¹⁷

De s. k. Grönlandsskrifterna (om författarfrågan jfr nedan) har föga med ekonomi att göra även om det talas om ljusstöpning och spannmålshandel. De hör i stället hemma under avdelningen för kryptokyrkopolitik. Det allegoriska skrivsättet var i tidens smak både som en underhållande tankelek och som ett sätt att kringgå censuren. Då det som i det här fallet rör sig om fingerade brev, fanns Montesquieu som högt föredöme. Att de berör Grönland hänger förmodligen samman med en uppfinning av en engelsk jesuit att göra en hållbar lampveke genom att blanda ullen med den grönländska mineralen berglin.^{17a} Herrnhutarnas uppmärksammade mission på Grönland hör också till skrifternas bakgrund.

I *Brev om en löjelig händelse* (1763) diskuterar flera av öns partier hur man ska stöpa ljus. Lysander dyker upp och visar hur klart ett ljus kan brinna om bara rätt talg och veke finns. Experterna, »magi» eller stjärnkikare, blir rasande, och Lysander ställs inför rätta men får alla att skämmas genom sin ärlighet. Efter ett ganska allmänt *Samtal emellan twenne trädgårdsmästare* (1763) blir allegorin mera kännbar i *Bref angående sädesväxten* (1764). Landet blomstrade, då man fick utsädet från en rik och hjälpsam man. Senare tar spannmålsförvaltare av annat slag över och ger folket dålig säd. Landet blir utblottat, medan förvaltarna fyller sina egna lador. Det hunglande folket blir retat. Missnöjet tillåts ingen röst, ty »alle de som ej äro af vår orden äro i dylika mål blindare än mullvadur, men vi spannmålsförvaltare ägde de bästa insigter som kunna gifwas».¹⁸

En insändare i *Lärda tidningar* anar underminerande verksamhet från mullvadarna, men brevskrivarna ger honom *Swar på den kritik . . .* (1764).¹⁹ Konsistorierepresentanten Pehr Stenbeck undrar något senare i fall »desse allegoriske skrifter skola theologice expliceras» och om i så fall inte Lysander får ljuset att brinna klart på ett väl löftsinnigt sätt.²⁰ Allegorien är genomskinlig: att tända ljus är att

¹⁷ Till Orrelius' moralisk-ekonomiska skrifter hör ev. också *Tankar om öfverflödsvaror och caffeskänkerier* (1765), som saknas i Ostrogothia literata och Apelblad (har dock Orrelius överstruket) men som Bygdén tillskriver honom efter Oelreichs censorslista. Äsiktsmässigt skulle detta stämma bra — »i synnerhet är gynocratin skildrad med starka färger» (LT 1764: 27).

^{17a} Ref. i Sthms Weckoblad 1748: 3.

¹⁸ Bref angående sädesväxten, s. 20.

¹⁹ LT 1764—64. Insändaren ska enligt Bygdén (a. a. 2, sp. 518) stödd på Eric Ekholm (UUB, N 1069 bl. 201 f.) ha varit den ovannämnde Olaus Strand, vars fiendskap mot Orrelius alltså här kan ha ett tidigt belägg.

²⁰ Bihang till A. C. Rutströms predikningar, 1767, s. 62 f.

frälsas, och Lysander är Rutström, som ställs inför rätta av magi, prästerna. Säden är Guds ord, som Luther haft väl om hand, men som görs ofruktbart av förvaltarna, prästerskapet. De tänker mest på sina egna rikedomar i (tionde-)ladorna.²¹

Det klart brinnande ljuset är en symbol med anor från Bibeln men har här förmodligen en speciell syftning på *Ett lysande ljus i mörkeret* (1763). Denna hyperherrnhutiska katekes²² hade alltför brännbart innehåll för att gå i press inom landet. Av stavningen har man gissat på Köpenhamn som tryckort,²³ men den kunde givetvis ändå spridas i Sverige. Kanslikollegium uppmanade i slutet av 1767 på Stockholms konsistoriums anmodan landets konsistorier att hindra skriftens försäljande.²⁴ Då fanns den redan omtryckt i Rutströms predikningar, utgivna samma år.²⁵

Ett lysande ljus i mörkret kallas ibland för Rutströms katekes, men författarfrågan till den och Grönlandsskrifterna är inte så alldeles klar. Orrelius tar i Ostrogothia literata ensam på sig alla *Grönlandsskrifterna* — något delat författarskap medger han överhuvudtaget inte. Apelblad ändrar, väl på hans uppgift, från Rutström till Orrelius.²⁶ Bygdén tar inte upp Samtal, men har Orrelius som upphovsman till de övriga. Han avvisar publicisten Erik Ekholms uppgift att Rutström skrivit dem.²⁷ Ekholm förs på egen utsago in som medförfattare till Swar på den kritik.²⁸ Rutström får inför rätta stå till svars för skrifterna.²⁹ Summan bör bli att Ekholm och Orrelius står för den torra Swar på den kritik medan Orrelius och Rutström gemensamt ligger bakom de övriga tre Grönlandsskrifterna.

Också *Ett lysande ljus* anses vid rättegången som en rutströmskrift. Att Orrelius tiger i frågan är naturligt, eftersom häftet var förbjudet

²¹ Bygdén, a. a., 2, sp. 518, anför efter Ekholm att Grönlandsskrifterna enligt Oelreich skulle syfta på växelberedningen vid 1762 års riksdag, vilket knappast verkar övertygande. Ostrogothia literata upplyser att deras egentliga angreppspunkt var »Dr (Abraham) Petterssons befattande med Rutströms process». Denne hade yrkat på att Rutströms anhängare skulle förhöras i trosfrågor, innan deras vittnesmål godkändes.

²² Om innehållet, se E. Lilja, Den svenska katekestraditionen (1947), s. 103 f.

²³ Redan Apelblad (U 234, s. 375) anar tryckorten.

²⁴ Rodén, a. a., s. 81 f.

²⁵ Rutström, a. a., s. (280) 282—292.

²⁶ U 234, s. 391, 415 f.

²⁷ Bygdén, a. a., 1, sp. 238, 2, sp. 518. Bygdén anser, att det är mindre sannolikt, att Rutström skulle ha satiriserat sin egen religionsprocess. En sådan blygsamhet passar dock inte in i bilden av Rutström.

²⁸ E. Ekholms anonyma, N 1069, bl. 201 f., UUB. Ekholm nämner icke Orrelius men markerar en medarbetare med ett par tankestreck.

²⁹ Bihang till A. C. Rutströms predikningar, s. 70 f.

— Grönlandsskrifterna var däremot inte svartlistade. Rutström är också upphovsmannen i *Apelblad*,³⁰ men i KB:s exemplar, redigerat av C. Eichhorn, säges: »troligare Magnus Orrelius i Rutströms anda».³¹ Uppgiften, vars ursprung är obekant, har via Bygdén gått in i litteraturen.³²

Det är inte omöjligt att den lilla katekesen författades ett tiotal år innan den trycktes. Då den publiceras för andra gången i Rutströms predikningar, sker det som ett avsnitt i den otillättna Brevväxling mellan Thomas Nicodemus och Christophilus (1. uppl., 1753). Denna orsakade en intensiv rättegång mot Rutström som envist förnekade författarskapet. Han kunde inte bindas vid skriften, men varken samtiden eller eftervärlden har varit övertygade om hans oskuld.³³ Har Orrelius varit inblandad i Ett lysande ljus kan han också haft del i det övriga. Ett samarbete kunde ha möjliggjort för Rutström att neka till författarskapet med samvetsfrid. Då målet kom upp, var Orrelius inte tillgänglig — kanske tog han anställningen i Alingsås, för att Stockholm började kännas för hett — men Rutström kunde klara rättegången själv. Man kan alltså eventuellt tänka sig en större litterär alstring under 1750-talet av Orrelius än han själv vill erkänna.³⁴

Det eventuella författarteamet var i alla fall i funktion i ovan (s. 118 f.) skildrade predikan Guds godhet och stränghet. Den visar också, att Rutström gärna gav ut under eget namn vad Orrelius utarbetat. Dennes »skickelighet», som han anfört som skäl för att han lämnat ifrån sig sitt koncept, kan han ha känt väl. Rutström bedömdes av sin samtid som svag i teologin — hans utländska doktorstitel är ytterst dubiös — medan Orrelius ofta visade sin styrka i bibelkunskap. I ett samarbete dem emellan kan han alltså ha bistått med lärd utsmyckning, medan Rutström svarat för uppslagen och glöden.

Apelblads överstrykningar visar, hur nära Orrelius och Rutströms författarskap är förenade. Till de arbeten han låter byta auktor hör *Tankar om svenska nitet* (1765),³⁵ som med sin retorik stilmässigt bättre passar Rutström, men som Orrelius noteras för. Den tas inte

³⁰ U 234 s. 375.

³¹ U 3, s. 162, KB.

³² Bygdén, a. a., 2, s. IV rättrar 1, sp. 918. Lilja, a. a., s. 103.

³³ Se t. ex. Ahnlund, a. a., s. 171 f.

³⁴ En tänkbar produkt av ett samarbete med Rutström vore den honom tillskrivna *En människowän* (1754), som tids- och titelmässigt (jfr kryptonymen till *Svenska fiskefånget*) passar bra. Den har tyvärr inte varit tillgänglig för mig.

upp i Ostrogothia literata, om av glömska eller osäkerhet över vem som har ansvaret kan vara osagt.

Åt samma håll pekar också den misstänksamhet som Stenbeck visade över författarskapet till de skrifter som Orrelius ställdes inför rätta för 1768. Han frågade enträget, om Orrelius haft någon medhjälpare och bad t. o. m. att få se manuskripten. Säkert syftade han på Rutström, som då visserligen var i landsflykt men som fortfarande hade förbindelse med sina anhängare. Orrelius nekade bestämt, och Stenbeck fick nöja sig med sina aningar.³⁶ — Det är överhuvudtaget svårt att leda något i bevis i dessa frågor. Det har inte heller gjorts här. Orrelius bör dock hållas i minnet vid en grundligare undersökning av den intressante Rutström och hans stora inflytande.

Anklagelsen mot Orrelius 1768 gällde hans inlägg i prästetiondebatten,³⁷ en motsvarighet till våra dagars stat-kyrka-diskussion. Orrelius hade redan visat sin inställning i Bref angående sädesväxten och Hufwudkällan till Sweriges wäl eller we. Striden hade annars börjat i riksdagen 1765—66 med mössornas och prästernas växande makt och adelns och hattarnas försök att stävja den. Frågan var politiskt belastad, men indignationen kunde givetvis vara äkta ändå. I den rika broschyrlitteraturen som följde — Bring förtecknar tjugoen småskrifter i tvisten³⁸ — sysslar de mer oförargliga med prästernas juridiska rätt till krono- och tertialtionde ur kyrkohistorisk synpunkt. Orrelius är i stället moralisk. Prästerna ska inte bara ha rättigheter utan också skyldigheter. De ska uppfylla sin del av ett kontrakt med församlingen, utföra en frälsargärning, och inte som nu vara legoherdar och kyrkoulvar. Av hans tre inlägg, *Oförgrifliga anmärkningar*, *Genswar* och *Betydlige frågor* (alla 1767) går den sistnämnda längst och är nog förargelseväckande för att räcka till tretton följdskrifter.³⁹ Särskilt insinuant och typisk för Orrelius är den fyrtionde frågan: »Är det sant hwad ordspråket gjer tilkänna, at djefwulen bedrager hela werlden genom qwinfolk och präster?» I sitt strafftal citerar Orrelius Jeremias (5: 30): »Det står grufweliga och styggeliga til i landena.»

³⁵ U 234, s. 441.

³⁶ Svea hovrätts protokoll: Brottmål 1768 22/4, RA. — Jfr Strand, a. a., s. 9, om Orrelius' skrifter: »de måge af honom wara sammanstickade eller allenast underskrefne.»

³⁷ Om denna se H. Cnattingius, Angreppen på prästeståndet (KÅ 1931).

³⁸ Bring, Sv. boklexikon, I, s. 40 f.

³⁹ Bring, a. a., s. 41. Om åtalet, U 141, UUB. Orrelius utgav själv *Rättegångshandlingarna* i målet (1768). Enl. Bring, a. a., s. 55, skall Orrelius också ha gett ut sådana i Kexells process i samma fråga. Brings källa är obekant och det är möjligt att han misstar sig.

Då Orrelius 1769 flyttade med riksdagen till Norrköping, fick han på nära håll se hur adel och präster samsades. Härifrån deltar han med ett par inpass, ett *Bref* och en *Anmärkning* under signaturen Spectator i striden mellan doktorerna Andreas Knös i Skara och Petrus Munck i Lund.⁴⁰ Upprinnelsen var Muncks ogillan av Knös' *Institutiones theologiae practicae* (1768), och fejden kom att föras under flera år såväl i Lärda tidningar som i disputationer. Stridsäpplet var människans omvändelse. Munck beskyller Knös för lättvindigt herrnhutiska åsikter men får i gengäld heta synergist.

Det bör inte ha varit svårt för Orrelius att ta parti för den frisinade Knös och mot Munck, ledaren för den ortodoxa reaktionen i Skåne. Muncks angrepp har inte heller bedömts som särskilt ärofullt. Orrelius' första inlägg är raljerande och ganska närgånget i sin frågeform. Munck utmanas till ett vasst *Bref* til Spectator. I sitt svar blir Orrelius sakligare. Skrivarten, som är ganska munter, är dock »uppfylld af väl starka allegorier och stundom mindre anständig än i theologiska stridigheter borde väntas».⁴¹

Translatorns insats kan inskränka sig till hantverket. Hans egna idéer syns möjligen av vad han valt att översätta. Orrelius' predikoni förnekar sig emellertid inte heller här. I sitt eventuellt första översättningsarbete är hans roll dock anonym intill oupptäcklighet. I sin tidigare anförda ansökan 1762 till lektorstjänsten i Härnösand skriver Orrelius: *Wid öfversättningen af Doct. Lutheri Kyrkopostilla har jag till stor del lagt handen, hwarmed jag tror mig hafwa gjort Guds församling en märklig tjänst.*» Att han förstorar sin insats i det omfångrika arbetet är tydligt. Försvenskningen är signerad Anders Borg och Olof Rönigk, och enligt den sistnämndes upplysningar i förordet kan Orrelius' del reduceras till eventuell korrekturläsning av andra tomen. Det är dock att märka, att försättsbladet till den däri ingående tredje delen saknar uppgifter om översättare. Någon sanning bör det ligga i hans uppgift. Han har i alla fall senare i livet (fri-?) exemplar till försäljning.⁴²

⁴⁰ Se vidare E. Meyer, *En teologisk strid under frihetstiden* (KA 1903).

⁴¹ LT 1769: 97. Ytterligare om striden kan läsas i H. Lenhammar, *Tolerans och bekenntelsetvång* (1966), s. 115 ff. Lenhammar anser det rimligare, att med Gjørwell tro att en Hasselberg döljer sig bakom Spectator (s. 129, 352). Orrelius' egen uppgift i *Ostrogothia literata* väger dock tyngre. — I det citerade brevet till Lidén (G 151 b) vill Gjørwell göra Orrelius till författare av *Anmärkingar wid äminnelsetalet öfver Olof von Dalin* (1765). Skriften, som inte passar Orrelius innehållsmässigt, saknas i *Ostrogothia literata*. *Apelblad* säger uttryckligen: »negavit O. in litteris» (U 234, s. 492).

⁴² NWT 1775: 46, 1777: 15. Orrelius tar inte upp postillan i *Ostrogothia literata*.

Kommentarer till översättningar har väl alltid ansetts behövliga, om de så gällt sakförklaringar eller språkliga problem. Orrelius ser en annan användning: att låta den egna förkunnelsen få ett forum i fotnoten. Bästa exemplet på hans teknik är översättningen av *Tillotsons Utvalde predikningar*, femte delen (1770). Ärkebiskopen av Canterbury John Tillotson (1630—94) var sin tids store vältalare i en lugnt resonerande, bildfattig men elegant form. Hans typ passade en sida av vårt 1700-tal precis och har också påverkat seklets prosastil.⁴³ Väckelsepredikanterna hade emellertid andra ideal. Rutström t. ex. kunde vara rå och drastisk; lugn var han minst av allt.⁴⁴

Fyra digra delar av Tillotsons predikningar hade utkommit 1765—66 under redaktion av göteborgslektorn Julius Kullin. Han skrev ett ytterst entusiastiskt förord till fjärde delen och passade på att ge slängar åt herrnhutismens »dårskap, willfarelser och allehanda laster.»⁴⁵ Då den femte, som till det yttre inte varsnar om något nytt, kom ut, måste de tidigare läsarna ha blivit förvirrade. Den nye översättaren, Orrelius, har en annan smak än Kullin och har tydligen satt som sitt mål att rätta Tillotson efter noter. Det blir en duell mellan övre och nedre delen av sidan.

Tvisteämnet är åter rättfärdiggörelsen. För Orrelius kan man aldrig tjäna ihop till sin frälsning, den sker genom »syndernas förlåtelse i Guds sons blod.»⁴⁶ »Trons lära blifwer i auctors systeme nästan uppslukat af sedoläran.»⁴⁷ Herrnhutismen beskyldes ofta för en frälsning i passivitetens, ja, sedeslöshetens namn. Orrelius bemöter detta och ger sedoläran sin rätta plats: »Under ett sådant [dygdigt] lewerne allena, fast icke för ett sådant lewerne skull, är det som förening-en med Gud, det högsta goda, kan njutas och behållas.»⁴⁸

Minst en fjärdedel av boken upptas av Orrelius' polemik. Ursprungligen var denna dock ännu vidlyftigare. Stockholms konsistorium hade emellertid företagit ändringar och strykningar, innan bo-

⁴³ Se A. Wifstrand, *Andelig talekonst* (1943), s. 26. För en tidsmässigt idealiserad biografi över Tillotson se S. Alnander, *Anvisning til et utvaldt theologiskt bibliotek*, 8 (1772), s. 60 ff.

⁴⁴ Wifstrand, a. a., s. 28, 35 ff., 43. — Rutströmmotståndaren och hovpredikanten Abr. Petterson kallades den svenske Tillotson, ett hedersepitet som väl i rutströmska kretsarna hade mindre positiv innebörd.

⁴⁵ Tillotson, *Utvalde predikningar*, 4 (1766), s. 9. Översättarna är förutom Kullin hans kolleger M. Roempke och G. Beyer (ibid. s. 27). Om dessa se Lenhammar, a. a., s. 41 et passim. Han ger dock (s. 340) missvisande uppgifter om översättningsarbetet. Det är givetvis orätt, att Kullin, som normalt sker, får ansvaret för alla de fem översatta banden.

⁴⁶ Tillotson, a. a., 5 (1770), s. 282.

⁴⁷ Ibid., s. 332.

⁴⁸ S. 510. Exempelen kan mångfaldigas.

ken släpptes igenom censuren. Studenten Orrelius fick en varning.⁴⁹ Den färdiga volymen bör ha känts otillfredsställande för alla. Någon fortsatt översättning av det resterande tillotsonska materialet blir det inte heller.⁵⁰ — Att Orrelius med sin tydliga motvilja för teologi av detta slag ändå åtog sig och offrade så mycken möda på arbetet kan förvåna. Sättet att kommentera må tyckas klåfingrigt och illojalt, det räddade ändå hans samvete. Än mer: han fick en möjlighet att predika evangelium mot en bakgrund av ljum dygdelära. Han ville slå fienden i hans eget läger.

Orrelius' övriga teologiska översättningar innehåller mindre av egna kommentarer. Förlagorna har också tydligen varit mer i hans smak. Man får inte dra sektgränserna så snävt att han skulle ha saknat förståelse för pietister som *J. F. Fresenius'* och *J. J. Rambachs* arbeten. Försvenskningarna av herrnhutledaren *David Cranz'* stora missionshistorier kom ut nästan omedelbart efter de tyska originalen. De innehåller åtskilligt naturalhistoriskt, t. ex. om grönländarnas fiske, och bör särskilt ha intresserat Orrelius.

Tidens teologiska arbeten gjordes för att bestå. Ingen möda spardes för att undvika att det tidsödande arbetet med de ofta massiva verken skulle behöva göras om. Orrelius' nit omvitnades apropå Fresenius' *En arm syndares rätt färdiggörelse* (1763)⁵¹ av den i sammanhanget sakkunnige Alnander: han håller med dem, som »tvifla at et grundeligare arbete i denna saken gifves och derfor hålla förläggaren all erkänsla värdig, som haft omsorg att låta en så nyttig och med insigt utarbetad svensk öfversättning derutaf utkomma.»⁵²

Teologin var den ovedersägligt största förlagsartikeln, och upplagorna kunde bli både stora och många. Av de arbeten det här gäller är naturligtvis Luthers Kyrkopostilla särskilt viktig; den »måste vara allmänt bekant såsom i svensk öfversättning befintlig vid hvar kyrka i riket.»⁵³ Att den inte heller var ovanlig i gemene mans ägo visas i en undersökning av bokbeståndet i Göteborg. Av de översättningar som säkrare kan tillskrivas Orrelius är också Cranz' sextonhundraåriga *Historia om Grönland* anmärkningsvärt vanlig.⁵⁴

⁴⁹ Stockholms konsistorieprotokoll 1769, s. 448 f, SSA.

⁵⁰ Enligt förordet till Tillotson, a. a., 4, var bara fjärdedelen av predikningarna översatta med den delen.

⁵¹ Bygdén, a. a., 2, sp. 722, har felaktigt för den aktuella boken Magnus Lagerström (död 1759) som översättare med hänvisning till Apelblad. Jfr dock U 234, s. 372 och 396.

⁵² S. Alnander, a. a., 4 (1766), s. 40.

⁵³ Ibid., 8, s. 23.

⁵⁴ G. Lext, *Bok och samhälle i Göteborg 1720—1809* (1950), s. 284, 290. Även Fresenius, Rambach och Tillotson kommer med i statistiken, som är byggd på bouppteckningar.

Översättningarnas livslängd var betydande. Samma version av Fresenius' Rättfärdiggörelse dök upp för fjärde gången 1846, *Hagerups Martyrhistoria* gavs ut för femte gången 1867, en förkortad upplaga av Rambachs Christus i Mose 1936. Samma år kom trettonde upplagan, tredje tryckningen av den attribueringsmässigt tveksamma svenska översättningen av Luthers Kyrkopostilla. En konkurrerande version har inte haft samma framgång.⁵⁵ — I sammanhanget kan nämnas att Rutströms (Orrelius?) skrifter, av utgåvor att döma, ansågs levande in på 1900-talet.

Blygsammare till omfånget men till innehållet mer speciella är några skrifter som kan rubriceras som moraliserande underhållning. Bakom den mystiska titeln *Den rara diamantskålens underbara verkan på ön Atlantis eller beskrifning öfwer de snedmyntas land* (1767)⁵⁶ döljer sig en sedelärande, mindre lysande Atlantica. Måltaflan är den gamla vanliga: kvinnorna, som har lockat männen och landet i fördärv. Motivet uppenbarar sig också i Grimmshausens bibelparfras *Kyske Joseph* (1767; originaluppl. 1667), vars ämne bör ha passat Orrelius som patronen i bössan.

Den direkta anledningen till utgivningen bör ha varit att tillfredsställa den nyfikenhet på boken som följde med Samuel Alnanders *Historia librorum prohibitorum in Svecica* (1764). Ur denna uppmärksammade Svenske Mercurius det olyckliga fallet J. G. Schönheit, fiskal i Västerbotten och översättare av boken, som f. ö. är den första på svenska utgivna romanen (1696). I kätteriprocessen mot Schönheit — en av de värsta i Sverige och en sensation för alla tider — var Kyske Joseph inte huvudpunkten i anklagelserna, även om Svenske Mercurius' läsare gavs det intrycket. När Schönheit 1706 avrättades, var han livstidsfånge på Marstrand.⁵⁷

Schönheits översättning, väl snarast i piratupplagan från 1720-talet,⁵⁸ ligger till grund för Orrelius' utgåva.⁵⁹ Hans insats består

⁵⁵ Se B. Olsson, *Från Martin Luther till Sven Lidman* (1943).

⁵⁶ Originalen är av den tyske uppbyggelseförfattaren Verkan, mer känd för den i många upplagor utgivna *Nådens verkan* (!) hos barn.

⁵⁷ Svenske Mercurius 1764, s. 639 ff., 799 ff., 877 ff. Se även Fryxell, a. a., 20 (1902). Från att i sin ungdom ha varit en äventyrare — han handlade t. ex. i rak motsats till sin hjälte Josef och hade ett förhållande med en rik borgarfru i Umeå — blev Schönheit mystiker, orädd i kritik av adel och präster. Hans avrättning var monstruöst grym. Först högg man av honom högra handen, slet tungan ur hans mun och slog huvudet av honom. Handen och tungan spikades upp på kåkväggen folket till varnagel.

⁵⁸ Se [G. E. Klemming,] *Ur en antecknares samlingar* (1880—82), s. 13 f.

⁵⁹ Bygdén (a. a., 1, sp. 867) har stödd på (?) Ekholm (N 1069, bl. 68 r) B. Holmén, på vars bekostnad boken gavs ut, som översättare. Så ej Apelblad (U 234 s. 572) och *Ostrogothia literata*.

mest i att räta ut tyska ordföljder, rensa bort germanismer och mildra vissa anstötliga partier. Dessa hade nog ändå förlorat sin farlighet med den vikande ortodoxin. Det är främst i nionde kapitlet, som handlar om Potiphars hustru Selichas förförelsekonster, några små ingrepp gjorts. Josefs hovmästare Musaei levernes beskrivning är helt utesluten, men i stället är en avhandling om okyskhetens skadlighet och dess botemedel tillagd.⁶⁰

Berättelse om det grymma människofrätande wilddjuret (1765) har också sin blodiga bakgrund. Vilddjuret som grinar grymt på omslagets träsnitt är det berömda bête du Gevaudan (i södra Languedoc). Dess blodtörst fick under ett par år hela Frankrike att rysa och gav upphov till en väldig litteratur.⁶¹ Med sina daterade avsnitt följer Orrelius' lilla skrift, som bör ha haft god avsättning på marknaderna, någon, förmodligen fransk, tidning. Fakticiteten styrks också av mängden hemska detaljer. Folkfantasins funderingar över vilket odjur det är som hemsöker trakten — skriften relaterar gissningar som vildhund, hyena — »ett djur som liknar filfrass», ett animal hybridum av lejon och tiger, ja, somliga tror att det är djävulen själv som är på jakt,⁶² stillas tillfälligt då i september 1765 en ovanligt stor varg skjuts. Odjuret hade då dödat etthundra femtio människor.⁶³ I avslutningen vänder Orrelius »pro ingenii modulo»⁶⁴ läsarens blickar mot egennyttans ännu värre ulvar, som härjar i hemlandet.

Den svaghet för moralism Orrelius visade i sin *Historia animalium* gör det naturligt att han skulle producera sig i den populära fabelgenren. Hans *Allehanda sedolärande fabler*, 1—2 (1767) har en ospecificerad engelsk förlaga.⁶⁵ Kärnan, etthundra moraliteter, är en av Luther expurgerad Esop som byggts på till det femdubbla.⁶⁶ Alla de 491 fablerna är inte regelrätta och mycket är skäligen poänglöst.

⁶⁰ Ekholm tycks (loc. cit.) anta att bihanget är en översättning från tyskan, vilket skulle vara att gå över ån efter vatten. — G. Klingberg, *Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591—1839* (1964), s. 20 f., anser med stöd av bokens fullständiga titel, att den kan föras till barnlitteratur. Innehållet, omfånget och inte minst arten av uppmärksamhet den fått strider mot detta.

⁶¹ *Grand Larousse encyclopedique*, 5 (1962), s. 470, bibl. XII (litt.anv.).

⁶² *Människofrätande etc.*, s. 3 f., 26.

⁶³ Terrorn var inte över då Orrelius' skrift gavs ut. Så sent som 1787 döddes ett lodjur som identifierades som människofrätaren. Ett troligare förslag är att den seglivade besten var en hel vargflock. Den nämnda siffran offer bör reduceras (Larousse a. a., s. 470).

⁶⁴ *Apelblad i U 234* s. 427.

⁶⁵ *Ostrogothia literata*.

⁶⁶ Bygdén, a. a., 1, sp. 39, är alltså missvisande.

Några medicinska översättningar bildar en grupp, där Orrelius helt får avstå från egna synpunkter. Det närmast folkupplysande syftet finns också i bearbetningen i enlighet med den svenska bondepraktikan av norrmannen C. Graves *Hushålls och åkerbrukalmanack* (1767). — Eventuellt genom den gemensamme förläggaren, Hesselberg, kom Orrelius att utföra några arbeten för Herman Schützer. »Efter archiater Schützers anmodan öfversatt» står det fem gånger och »förbättrad» en gång i *Ostrogothia literata*. Schützer, äregirig och inte alltid så nogräknad med sina metoder, låter dem gå under sitt namn. Dock har han väl fackgranskat Orrelius' koncept.⁶⁷

Att Schützer överlät translatorssysslan är förstäligt. Han var upp vuxen i ett tysktalande hem och hans svenska språkkänsla var osäker.⁶⁸ Den anonyma kritik han fick för översättningen av *Tissots Råd till landtmän* (1764), första upplagan, och som han bittert redogör för i den andra förbättrade (1768) förmådde honom tydligen att söka en medhjälpare. Att han inte medger detta retar i sin tur Orrelius, som i förtroende talar om sin delaktighet »mercede conductus» för gamle skolkamraten Hagström.⁶⁹ I gengäld hade Schützer fått stå som ensam ansvarig vid polemiken omkring *Mr Louis' Memorial* emot lagligheten af födelser som föregifwas ha kommit för sent (1765). Orrelius anger den som sitt första uppdrag åt Schützer, men det är i dennes namn översättningen går. En insändare, Candidus, finner den osakkunnig och otrogen.⁷⁰ Bedömningen gäller nog mer den förmodade översättaren, som Candidus föredrar att kalla N. N., för att inte hans inlägg ska se personligt ut. Som sådant tog Schützer det — det ses av hans svar. Då pseudonymen avslöjar sig som med. d:r J. L. Odhelius, förstår man att trätan är en del av de ständiga slitningarna läkare—kirurger.

Resultatet av samarbetet Orrelius—Schützer finns behandlat på annat håll.⁷¹ Det kan påpekas, att Tissots arbete fick en spridning och

⁶⁷ Man kan också med Apelblad (U 234 opag.) tänka sig att det är Orrelius som finputsar Schützers svenska. Uttryckssätten i *Ostrogothia literata* tyder dock inte på detta.

⁶⁸ S. Lindroth, *Kungl. svenska vetenskapsakademiens historia 1739—1818*, 1 (1967), s. 732.

⁶⁹ Hagström till Abr. Bäck 17/4 1769 cit. i O. E. A. Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia*, 2, s. 234. Orrelius är »callentissimus linguae gallicae, latinae, anglicae, germaniae.» — Mer i skymundan (LT 1766: 7) tillstår Schützer en annans inblandning. Tissot ska på nådig befallning återutges. »En som icke är hans (Schützers) fiende är snart färdig at öfverskyta hwad i öfversättningen kan brista.»

⁷⁰ Se Hjelt, a. a., 2 s. 341, noten. — Obs. att polemiken förs till fel verk.

⁷¹ För debatten om sena förlossningar se Hjelt, a. a., 3, s. 337 ff. *Read* och *Nyttan för twin- och lungsjukt folk* af någon tids wistande i fähus (1768) behandlas av S. Lindroth, a. a., 1, s. 693. Jfr där anförd litt.

ett inflytande jämförbart med Haartmans och Darelius' farmakopéer. — Orrelius' förmåga som översättare kunde samtiden bedöma av J. F. *Bousquets Dissertation sur l'abus du Chinchina* (1766) som har den svenska tolkningen parallelltryckt.⁷²

Ett kvartssekel efter de ovan beskrivna böckerna och tre år efter Orrelius' död kom hans *Köpmans- och materiallexikon* (1797). Att det åtminstone varit påbörjat 1781 omvittnar en anteckning av Braad (död detta år) i *Ostrogothia literata*: »Under händer hafwer han ett handelslexikon på swenska som torde blifwa så mycket nyttigare som, jämte egen insigt i handelsaffairer och räkningar, honom lämnas tillgång på nödige böcker och upplysningar af . . .» Vems namn Braad utelämnar kan vara värt några gissningar. Tänkbara är t. ex. Wadströmarna, Nyrén och entomologen rektor Petrus Holmberger. Troligaste förslaget är väl Braad själv, som både hade goda kunskaper i ämnet och kände Orrelius och hans projekt.

Boken är kanske tänkt som en blygsam motsvarighet inom sitt fack till Rinmans lexikon för bergverken och Fischerströms för lantbruket. Litteraturen i merkantila ämnen var riklig men oftast med en teoretisk och statistisk inriktning. Det faktaspäckade Köpmanslexikonet bör med sitt behändiga format ha varit en användbar handbok. Särskild möda har lagts ner på att ge varorna sina utländska — latinska, tyska, franska, ibland engelska och holländska — benämningar. Uppgifterna under uppslagsorden apa, bäver, hund och svin känns igen som hämtade ända från *Historia animalium*.

Orrelius' bibliografi för hans senare år ser misstänkt ren ut. Med kännedom om hans tidigare produktivitet är det osannolikt att han skulle ha nöjt sig med att publicera sig i tidningar. Svenska fiskefånget (1791) och Köpmanslexikonet visar oförtröttad aktivitet. Apelblad (och därmed Bygdén) och Braad följer honom inte längre än till 1780. Boktryckarnas leveranslistor ger alltför knapphändiga upplysningar för besked om t. ex. översättningar.⁷³ — Av den spegelvända begynnelsevinjetten till *Holbergs Kunskap om naturens lag och folkkrätten* (1789) som har Orrelius initialer anser Klemming det tänkbart att Orrelius är översättaren.⁷⁴

⁷² Om Bousquet se *ibid.*, 1, s. 742 ff.

⁷³ Om man förutsätter att Orrelius utnyttjat Norrköpings tryckerier finns inte så särskilt mycket att välja på. Om man ser till hans ämnesområden finns däremot t. ex. i teologin många tänkbara förslag, t. ex. försvenskningarna av herrnhutledarna Oldendorps och Spangenberg's arbeten.

⁷⁴ H. Ehrencron-Müller, *Danskt forfatterlexikon*, 10 (1933), s. 70, har en utförlig beskrivning av den svenska upplagan. Den fick privilegium redan 1781.

1760-talet, då större delen av Orrelius' produktion infaller, är ett debatt- och broschyrdecennium. Hans kvantitativa insats bör poängteras. Hur man värderar den kvalitativa beror till stor del på hur man bedömer hans uppsåt. Ingenting tyder på att han varit partiskrivare och enbart opportunist. Helt beroende av penningar har inte hans penna varit. Visserligen är han närmast yrkesförfattare, men han ger publiken ofta beska piller. Det hade t. ex. varit bekvämare med en mera måttfull prästkritik. Orrelius kanske delvis felräknade sig på den nya tryckfriheten. Man kan också misstänka, att utgivningen just 1767 av den tidigare så farliga Kyske Joseph hade med den nyvunna friheten att göra. Året är f. ö. Orrelius' produktivaste med tio tryckta arbeten. Hans program är patriotiskt — religiöst, mot överflöd och stadskultur. Alingsås' manufakturverk var inte hans rätta miljö. Den ilska kvinnosynen är motsatt herrnhutismens uppfattning men passar ganska bra, liksom det övriga, med de yngre mössornas gammaltestamentliga ideal. Med dessa kunde han också dela ett pedagogiskt intresse. Dogmatisk antihatt tycks Orrelius ändå inte ha varit. Hans naturvetenskapliga produktion liksom Köpmanslexikonet talar mest om materiella ting. I hans omgivning var boktryckarna oftast hattar. Rutström var ivrig hattpolitiker liksom biskop Halenius som Orrelius lämnade sin undervisningslära (se ovan s. 116).

Religionen beskriver Orrelius rättfram och oftast utan de herrnhutiska utsvävningarna. Ätminstone stilistiskt finns åtskilligt kvar av ortodox ovighet. Konstnärlighet och vitterhet är närmast misstänkta ord för honom. Han visar ingen dragning till bunden form; också hans Allehanda fabler är på prosa. Han använder gärna tydliga pedagogiska knep i disposition och frågeform. Svagheten för det schematiska kan sägas ganska naturligt leda fram till det lexikografiska. Någon gräns mellan egna skrifter och översättningar finns i praktiken inte.

Man hittar knappast några odödliga kvaliteter i Magnus Orrelius' verk, men det var nog inte heller för den sortens odödlighet han skrev. Helt bortglömt av eftervärlden bör det ändå inte vara.

Bibliografi över Magnus Orrelius' tryckta skrifter

Eftersom Orrelius' skrifter oftast (två undantag) är utgivna anonymt och Bygdéns anonym- och pseudonymlexikon saknar namnregister kan denna förteckning anses motiverad. Bygdén har f. ö. bara tillskrivit Orrelius tjugosex av nedan angivna fyrtiosex anonyma. Flera tar han inte heller upp. Här

har även medtagits skrifter som bara med tveksamhet kan räknas som Orrelius' — säkert kunde något dras ifrån och något adderas. Ev. tidningsartiklar är inte medtagna. *Osäkerhet markeras med frågetecken*. Kronologin för skrifter inom samma år vilar på Lärda tidningars recensioner — ett opålitligt stöd. De ofta långa titlarna till översättningarna har förkortats. Samtliga av Orrelius själv i Ostrogothia literata upptagna skrifter är givetvis med. Flera tillägg har dock gjorts.

Egna verk

1. Historia animalium eller beskrifning öfwer diurriket [av M. O.]. Sthm, J. Merckell, 1750—51, 4:o 832 s. ill. UtKOM som veckoskrift i 104 nr. Arken 1—13 existerar i två tryckningar.
2. Ett lysande ljus i mörkret [av A. C. Rutström och M. O.?] u. o. [Köpenhamn?] 1763. 16 s. Ingår äv. i A. C. Rutström, Predikningar. Sthm 1767 under namn Systema Evangelicum. Ny uppl. Carlshamn 1859, Sthm 1860. Ej Ostrogothia literata.
3. Bref ifrån en utländsk resande til sin vän N. N. om en löjelig händelse på Grönland. På svenska öfwersatt. [Orig. av A. C. Rutström och M. O.] Sthm, P. Hesselberg, 1763. 8:o, 8 s.
4. Samtal emellan twänne trädgårdsmästare angående brefwet om det löjeliga ljuskriget på Grönland [av A. C. Rutström och M. O.] Sthm, P. Hesselberg, 1763, 8:o, 16 s. — Ej Bygdén.
5. Bref ifrån en utländsk resande til sin vän N. N. angående sädesväxten och spannmålshandeln i de så kallade obekanta länder under Norrpolen. På svenska öfwersatt [orig. av A. C. Rutström och M. O.], Sthm, P. Hesselberg, 1764, 8:o, 20 s. Undertecknat H. J.
6. Förslag at med minsta möda få penningar. Af Andr. Gamander [= M. O.]. Sthm, P. Hesselberg 1764, 8:o, 32 s. LT 1764: 28.
7. Swar på den kritik som under no 64 i innevarande års Lärda tidningar finnes införd öfwer trenne af Hesselbergs tryckeri utkomne skrifter, nämligen: [här nr 3—5] [av Eric Ekholm och M. O.]. Sthm, P. Hesselberg, 1764, 8:o, 16 s. Undertecknat J. H. Ehrenretter.
8. Tankar om öfwerflödswarors försäljare och i synnerhet om caffeskänkerier [av M. O.]. Sthm, Nyström & Stolpe, u. å. (1765), 4:o, 8 s. Undertecknat Sthm 6 febr. 1765 av Patridophilus. Ej Ostrogothia literata. LT 1765: 48.
9. Tankar om svenska nitet [av M. O.?]. Sthm, J. G. Lange, 1765, 4:o, 4 s. Ej Ostrogothia literata. LT 1765—55.
10. Tankar angående biskötselns nödwändighet och nytta [av M. O.]. Sthm, J. G. Lange, 1765, 4:o, 8 s. LT 1765: 80.
11. Anmärkningar wid åminnelsetalet öfwer framledne hofcancelleren och riddaren wälborne herr Olof von Dalin [av M. O.?]. Sthm, J. G. Lange, 1765, 4:o, 4 s. Undertecknat Biskopshammar 22 maj 1765 K. D. L. N. Ej Ostrogothia literata och Bygdén.
12. Hufwudkällan til Sweriges wäl eller we uprunnen och underhållen genom sanna eller falska patrioters åtgärd [av M. O.]. Sthm, J. G. Lange, 1767, 4:o, 28 s.

13. Oförgripliga anmärkningar wid en nyligen utkommen skrift kallad: Bewis at kyrkoherdarna i Sverige och Finland ägt och äga til prästetionde och pastoralior af sätesgårdarne laga rättighet, tryckt i kongl. finska boktryckeriet år 1767 [av M. O.] Sthm, J. G. Lange, 1767, 4:o, 8 s. LT 1767: 61.
14. Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål å dagar lagde af alla rätsinta flickors upriktiga tolkare Parthenophilus [= M. O.] til swar på ett tryckt bref härom til mademoiselse N. N. de B. D. [av B. Holmén]. Sthm, J. G. Lange, 1767, 4:o, 16 s.
15. Betydliga frågor angående präster [av M. O.]. U-a, J. Edman, 1767, 4:o, 4 s. LT 1767: 75.
16. Tankar om folkminskningen och sedernas förderf i Sverige så wida qwinnowälde, barnamord och frosseri äro dertil förnämsta ordsaken [av M. O.]. Sthm, J. G. Lange, 1767, 8:o, 48 s. LT 1767: 85, 86.
17. Genswar på et i Norrköping för kort tid sedan af trycket utgifwit så kalladt Wälförtjänt swar på skriften Oförgripliga [etc. se nr 12] [av M. O.]. Sthm, P. Hesselberg 1767, 4:o, 23 s. LT 1767: 94.
18. Guds godhet och stränghet af A. C. Rutström [och M. O.]. (i A. C. Rutström, Predikningar. Sthm 1767, s. 203—251. Senare uppl. — se nr 2.). Sthm, P. Hesselberg, 1767. Även dansk och tysk upplaga. Ej Ostrogothia literata och Bygdén.
19. Rättegångshandlingar rörande trenne af trycket utgifne och af trenne consistorier angifne såsom förföriske skrifter hwilka innehålla anmärkningar öfver prästers tionde och skyldigheter, nämligen [nr 12, 14, 16] [utg. och delwis förf. av M. O.]. Sthm, P. Hesselberg, 1768, 4:o, 47 s. Ej Bygdén.
20. Rättegångshandlingar angående skriften Prestmannaoöde i Sverige [av O. Kexell?] [utg. av M. O.?]. U-a, J. Edman, 1769, 4:o, 24 s. Svaranden var Kexell. af Botin har dock också angetts som förf. Ej Ostrogothia literata och Bygdén.
21. Saga om bonden och dess 2ne grannar [av M. O.], Sthm, C. Stolpe, 1769, 4:o, 4 s. Ny uppl. 1786, 1799, 1802. LT 1769: 56.
22. Bref til theologiae herrar doctoreerna, deras högwördigheter herr doct. Andr. Knös i Skara och herr doct. Petr. Munck i Lund [från M. O.]. Sthm, J. G. Lange, 1769, 8:o, 8 s. Undertecknat Spectator. LT 1769: 80.
23. Anmärkningar wid herr doctor Muncks text kallad Bref til Spectator med swar och upplysning [av M. O.]. Sthm, P. Hesselberg, 1769, 8:o, 40 s. Undertecknat Spectator. LT 1769: 97.
24. Inledning til djurkänningen eller redig beskrifning på härtills bekanta fyrfotade eller daggande djur; til allmänhetens nöje och nytta författad och med nödiga figurer försedd av Magnus Orrelius. Sthm, L. Wennberg, 1776, 8:o, 594 s. ill.
25. Swenska fiskefånget, eller kort underrättelse om alla swenska och de märkwärdigaste utländska fiskars skapnad, egenskaper, lefnadsart, fångningsätt och användande til egen och allmän nytta; wettgiriga naturforskare til tjenst meddelad af en Människowän [= M. O.]. Norrköping, A. F. Raam, 1791, 8:o, 80 s. Ej Ostrogothia literata och Bygdén.

26. Köpmans- och materiallexikon, innehållande beskrifning på alla handelsvaror, til deras hemort, beskaffenhet, tilverkning, brukbarhet och försälgning samt derjämte uppräknande på svenska, latin, tyska, fransyska, äfwen ibland på engelska och holländska; författadt af Magnus Orrelius. Sthm, A. J. Nordström, 1797, 8:o, 451 s. Varianttitel: Swenskt köpmanslexikon . . . Ej Ostrogothia literata.

Översättningar

27. Doct. Martini Lutheri Kyrkopostilla [...] 1: 1—2 öfvers. Anders Borg [och M. O.?.] företal O. R. [= Olof Rönigk]. Sthm, Kongl. tryckeriet Peter Momma, 1753, 4:o, 88 + 736 s., 878 s. + reg. 2, öfvers. Olof Rönigk [och M. O.?.] Sthm, L. Grefwing, 1754, 4:o, 888 s. 3, [övers. M. O.?.] Sthm, Kongl. tryckeriet u. å. 4:o, 496 s. + reg. Del 1 omtryckt i rev. övers. 13. uppl. 3 tryckn. 1936. Del 2. 6. uppl. 1864. Ej Bygdén.
28. Utförlig afhandling om en arm syndares rättfärdiggörelse inför Gud [...] på tyska författad af Johan Frierich Fresenius [...] men nu efter mångas åstundan til almänhetens tjenst på svenska öfwersatt [av M. O.]. Sthm, P. Hesselberg, 1763, 8:o, 946 s. och reg. Nya uppl. 1764, 1816, 1846. Ej Bygdén.
29. Memorial emot lagligheten af födelser som föregifwas hafwa kommit för sent [...] af M:r Louis [...] och öfwersatt från fransyskan [?? ?] af Herman Schützer [och M. O.]. Sthm, P. Hesselberg, 1765, 8:o, 56 s. LT 1765: 83, 99, 1766: 7, 11. Inrikes tidningar 1766: 3, 7—11, 15. Ej Bygdén.
30. Berättelse om det grymma människofrätande wilddjuret, som öfwer et års tid åstadkommit i Frankrikes södra provinser mycken uppmärksamhet, skada och olägenhet [övers. av M. O.]. Sthm, Nyström och Stolpe, 1765, 8:o, 40 s. LT 1766: 11.
31. Dissertation sur l'abus du chinchina par m:r Bousquet [...] Afhandling om chinans missbruk af Joh. Franz Bousquet [övers. av M. O.]. Sthm, L. Salvius, 1766, 8:o, 75 s. LT 1766: 27, 56, 61.
32. Märkwärdige exempel på de helige martyrs swära lidande [...] af doctor Eiler Hagerup och nu af danske språket förswänskade af M. O. [= M. O.]. Sthm, P. Hesselberg, 1766, 8:o, 100 + 30 s. Nya uppl. 1781, 1815, 1855, 1867. LT 1766: 39—40.
33. En gammal försökt norsk patriot- och lantmans hushålls- och åkerbruksalmanack, som kan tjena til en ny, tillförlitlig och med wårt climat öfwerensstämmande bondepractica [av C. Grave, övers. och bearb. av M. O.]. Sthm, J. G. Lange, 1767, 8:o, 64 s. 2 uppl. Wästerås 1778, betydligt tilökt och förbättrad (108 s.).
34. Allehanda sedolärande fabler til nöjsamma tidsfördrif, samlade och förswänskade [från engelskan av M. O.]. Del 1 Esop i fabler. Del 2 til nöjsamma tidsfördrif åtskilliga fabler. Westerås, J. L. Horn, 1767, 8:o 1—158, 160—388 s. + reg.
35. Den kyske Joseph patriarken Jacobs son i dess förnedrade och uphögda tilstånd, såsom et mönster för alla af wälsinta föräldrar födda och upfödda barn; eller en på tyska författad [av H. J. C. von Grimmelshausen]

- sedrmera på svenska öfversatt och nu i många mål förbättrad historia [av M. O.] om Josephs hederliga härkomst, heliga wandel och ärofulla död. U-a, J. Edman, 1767, 8:o, 262 s. LT 1767: 87. Ej Bygdén.
36. Den rara diamantskålens underbara werkan på ön Atlantis, eller beskrifning öfwer de snedmyntas land [av Verkan, övers. från tyskan av M. O.]. Sthm, Kongl. finska tr., 1767, 8:o, 40 s. LT 1767: 92.
37. Den berömde hr. A. Petits [...] afhandling om mechanismen af barnaförlossningar hwaraf möjligheten af sena förlossningar kan förklaras; ifrån fransöskan öfversatt af Herman Schützer [och M. O.]. U-a J. Edman, 1768, 8:o, 99 s. LT 1767: 17. Ej Bygdén.
38. D. Joh. Jac. Rambachs [...] Christus i Mose, eller betraktelser öfver de förnämsta profetior om Christo [...] til trycket befordade av d. Johan Philip Fresenius [...] ifrån tyskan til swenskan öfversatte [av M. O.]. Sthm, C. Stolpe, 1768, 4:o, 8+858+26 s. Dedikation till kronprinsessan. Nya uppl. 1843, 1936.
39. Försök angående nyttan för twin- och lungsjukt folk af någon tids wistande i fähus [...] af herr Read [...] på swenska öfversatt af en Hel wälmenande Swensk [= Herman Schützer och M. O.]. Sthm, J. G. Lange, 1768, 8:o, 40 s. LT 1768: 52, 53.
40. Underrättelse huru landtmän böra i brist på förfarne läkare förhålla sig uti de mest gängse sjukdomar; af herr Tissot [...] öfversatt af Herman Schützer [och M. O.] [...] 2 upl. efter 3. orig.edit. med tilökningar. Del 1—2. Sthm, P. Hesselberg, 1768, 8:o, 582 s. 1. uppl. med annorlunda titel. LT 1768: 79. Ej Bygdén.
41. Historia om Grönland, deruti landet och dess inbyggare och i synnerhet Evangeliska brödräfsamlingens därwarande mission [...] beskrifwas; af D. Cranz [övers. från tyskan av M. O.]. Förra delen [...] intil 1740 [...] senare delen [...] til 1762. Sthm, J. G. Lange, 1769, 8:o, 1—526, 527—1216 s. ill. Ref. i Kongl. bibl. tidn. om lärda saker 1768, s. 193—204, 1769: 1 s. 201—205, 209—14, 1769: 2, s. 1—4, 9—11, 17—20, 36—43. Ej Bygdén.
42. Fortsättning af historien om Grönland [...] ifrån år 1763 til år 1768, jämte betydliga anmärkningar och tilökningar rörande landets naturalhistoria; af David Cranz. [övers. från tyskan av M. O.]. Sthm, J. G. Lange, 1770, 8:o, 398 s. LT 1771: 12. Ej Bygdén.
43. Hr biskop Tillotsons prädikningar. Femte delen. Öfversättning från ängelskan [av M. O.]. Sthm, J. G. Lange, 1770, 8:o, 606 s. Ej Bygdén.
44. Herr A. Petits [...] anmärkningar öfver det som herr Astruc skrifvit emot sena förlossningar [...] öfversatte af Herman Schützer [och M. O.], fortsattes av:
45. Den berömde herr A. Petits och flere andre medicorum betänkande angående lagligheten af sena förlossningar, domare och präster til närmre uplysning, öfversatt af Herman Schützer [och M. O.]. Sthm, Kongl. finska boktr., 1770, 1—38, 39—88 s. Ingendera Bygdén.
46. Äldre och nyare brödrahistorien, eller kort berättelse om evangeliska brödrauniteten i forntiden och förnämligast i förewarande århundrade: författad af David Cranz. Öfversättning [av M. O.]. Norrköping, J. B. Blume, 1772, 8:o, 718 s. Ej Bygdén.

47. De trognas andeliga skattkammare [...] först styckewis utgifven af mag. Stephan Praetorius. Samt sedan [...] i större ordning bragt af Martin Statius [...] på swenska utgifwen år 1664 och nu wid andra uplagan ansenligen förbättrad och tilökt med författarens lefnadslopp [av M. O.], Förre delen. Sthm, A. J. Nordström, 1774, 8:o, 612+52 s. + reg. 7. uppl. 1865. 1 uppl. övers. av Arvid Tiderus, Gtbg. Ej Bygdén.
48. Kunskap om naturens lag och folkrätten af Ludvig Holberg; efter femte danska upplagan [...] öfversättning [av M. O.]. Westerås, J. L. Horn, 1789, 8:o, 15+474 s. Ej Ostrogothia literata och Bygdén.

VAR JOHAN OLOF WALLIN ANTISEMIT?

Till diskussionen om psalmen 88

AV JOHAN FEUK

Själva orden antisemit och antisemitism tillhöra ett långt senare skede än det wallinska. Det är först omkring år 1880, som de framträdde i litteraturen. I en rätt sen tidsperiod av judafolkets vandringshistoria nådde spridda skaror upp till vårt land, även här på allt sätt motarbetade både av religiösa och sociala skäl och fördomar. När Gustaf III tillät ett begränsat antal judiska köpmän att slå sig ned i tre svenska städer och gav dem religionsfrihet, möttes detta av den ortodoxa svenska kyrkan, som inte följt med i upplysningstidens religiösa frisinhet, med både motstånd och oro. Det begynnande 1800-talets riksdagar behandlade judefrågan med en allt ivrigare intensitet, och debatterna kulminerade vid 1815 års riksdag med utgångspunkt från borgarståndet, som såg sin ekonomiska ställning hotad av en målmedveten judisk infiltration i urgamla borgerliga handelsrättigheter. En omfattande broschyr- och presskampanj för och emot judarna, den s. k. Grevesmöhlenska fejden, är betecknande för tidsläget.

Det är just vid denna tid, som en kommitté, i vilken Johan Olof Wallin var medlem, var sysselsatt med utgivande av förslag till ny psalmbok: »Förslag till förbättrade kyrkosånger» (Stockholm 1814). I kommittén sutto några av tidens främsta skaldar och bibelöversättare som ledamöter. Deras förslag ledde icke till något slutgiltigt resultat, lika litet som det av Wallin 1816 ensam framlagda »Förslag till svensk psalmbok». Men det är detta förslag, som han i samarbete med flera psalmdiktare omarbetade och som resulterade i 1819 års psalmbok, med rätta kallad den wallinska psalmboken. Har då den judefientliga stämningen, speciellt sådan den kom till uttryck vid 1815 års riksdag, i vilken Wallin var ledamot av prästeståndet, kommit att återspeglas i psalmboken? Det är den fråga, som två av vårt lands lärda forskare, en av de aderton i Svenska Akademien, f. professorn H. S. Nyberg samt f. litteraturprofessorn Olle Holmberg, den förre i en understreckare i Svenska Dagbladet (13/5 1967) och den senare i polemik häremot i Svensk Litteraturtidskrift (h. 2, 1967), diskuterat. Frågan är utan tvekan både litterärt och psalmhistoriskt av stort intresse. Det har redan sagts, att judefientligheten hos oss vid den tiden främst hade en ekonomisk bakgrund, men hade

den även en religiös utanför prästeståndet, och föll den stora psalmdiktaren till föga härför? Var med andra ord Johan Olof Wallin antisemit? Det kan av flera skäl vara av intresse att söka utforska detta. En judefientlighet hos samtidens och all tids främste svenske psalmdiktare, längre fram svenska kyrkans högste företrädare, bör, om den är oberättigad, icke stå oemotsagd. Och i själva verket gäller frågan icke blott Wallin utan även hans medarbetare i psalmboksarbetet samt författarna av tidens allmänt lästa husandaktsböcker. Prof. H. S. Nybergs artikel ger anledning till en eftersyn.

Utgångspunkten för den lärda diskussionen är egentligen en enda psalmvers, den första i nuv. psalmen 88:

Jerusalem, i överdåd
Föraktar du Guds kärleksråd
Och ler åt Kristi pina.
Guds Israel, med gudlöst mod
Du manar över dig hans blod
Och över barnen dina.
Och över dig det komma skall.
Se dina stolta murars fall
Och gå att, flyktig och förspridd,
Från tid till tid kring jordens vidd
Bevittna vem den Herren var,
Som korset bar,
Och se i vem du stungit har.

Både Nyberg och Holmberg äro givetvis medvetna om att vers 1 är skriven av den tyske teologen C. C. Sturm, och att Wallins bearbetning innebär såsom så många av hans från tyskan återgivna psalmer drag av hans personliga stil och ordakonst. Om vers 2¹ skriver prof. Nyberg: »Vers 2 är Wallins original.» Inför detta oförklarliga påstående — v. 2 är nämligen ävenledes skriven av Sturm men har

¹ Psalm 88, vers 2:

O du som för vår frälsnings skull,
Oskyldig, helig, nådefull,
Dig själv ej ville skona,
Ditt blod, o Jesu, över mig
Välsignande må gjuta sig
Att mig med Gud försona.
Mig live detta dyra blod
Till kärlek, tro och tålmod,
Det tröste mig i all min nöd,
Det styrke mig i liv och död,
Att efter ett i frid och hopp
Fullbordat lopp
Jag i din famn må tagas opp.

Under psalmen står i psalmboken: C. C. Sturm (1771), J. O. Wallin (1816).

i Wallins bearbetning hämtat ord och tankar ur de två följande verserna, uteslutna av Wallin, i Sturms ursprungligen fyrstrofiga psalm — måste man utgå från det antagandet, att den tyska originaltexten icke varit känd för prof. Nyberg och, såsom nedan visas, ej heller för prof. Holmberg. Denne, som är en smula reserverad gentemot prof. Nybergs syn på v. 1 men tydligen tagit för gott den senares uppgift om Wallins författarskap till v. 2, skriver med all rätt: »Man får anta, att Wallin har tänkt sig en viss parallellism mellan de båda stroforna» (den finns ju hos Sturm). Den första handlar om sådana, som har samkat syndaskuld över sig. Den andra »om att mig med Gud förena». Varför *mig* i detta sammanhang? Det var ju en fråga om judarna.» Svaret är icke svårt att angiva. Det är icke Wallin utan Sturm, som skriver *mig* (*mich*). Om överflyttandet av skuldbegreppet från kollektivet till den enskilde se längre fram i denna artikel. Vad prof. Nyberg i övrigt skrivit i sin artikel om v. 2² är baserat på misstaget, att Wallin skrivit denna vers. Den förmenta antisemitismen hos Wallin, sådan den skulle kunna utläsas ur psalmen 88, faller till marken av det enkla faktum, att det är Sturm som skrivit psalmen, samt att Wallins bearbetning, såsom nedan skall visas, icke har någonting med judefientlighet att skaffa.

Diskussionen i frågan skulle härmed egentligen kunna anses avslutad. Men problemet har, såsom förut sagts, andra aspekter än blott en diskussion om Wallins ev. antisemitism, och Nyberg har i sin intressanta artikel vidrört dem. Jag ville särskilt fästa uppmärksamheten vid hans varning att tumma på evangeliernas framställning av passionsdramat, en, som han säger, tragedi i ordets fulla antika bemärkelse. Peripatien i dramat är för bibelläsaren ordet Korsfäst med den yttersta förkastelsen (enl. prof. Nyberg): »Hans blod komme över oss och våra barn.» Men det är ju just detta, som Wallin i sin bearbetning av Sturms v. 1 lidelsefritt markerar, och till yttermera visso är det han, som över psalmen anger textstället i bibeln med orden: »Hans blod komme över oss! Matt. 27: 25.» Denna hänvisning finnes dock icke i alla psalmeditioner under 1800-talet, vilket bör poängteras. Kunde Wallin tydligare markera, att psalmversen blott vore en parafra, dock med ett tillägg av ett historiskt faktum — Judafolkets lidandésvandring. Det är icke berättigat att tolka Wallins *gack* (nuv. gå) som en dom från Wallins sida. Kan man icke tänka sig, att Wallin med sitt »och gack» helt enkelt fullföljer sin

² Sv D 13 maj 1967, understr., näst sista stycket från och med »Skall vers 1 av ps. 88 strykas» etc.

parafra av de bibelställen han syftat på? »Gack» är då ursprungligen sagt icke från psalmdiktarens utan från evangeliernas synvinkel.³ Låt mig tillägga, att Wallin i en rad av psalmer anger den evangelietext, som ligger bakom psalmen. I psalmen 88 finner man orden »Föraktar du Guds kärleks råd» i Rom. 2: 4, »Se dina stolta murars fall» hos Lukas 19: 43—44, ordet »Flyktig» hämtat från 1 Mos. 4: 12, ordet »Förspridd» från Esters bok 3: 8. Orden »Se i vem du stungit har» finnas icke hos Sturm. Wallin har hämtat dem från Joh. ev. 19: 37, där de föregås av hänvisningen: »Och åter säger en annan skrift», varmed åsyftas profeten Sakarja 12: 10, vars ordalag varit viktiga för formgivningen i tankegången i psalmen.

Christoph Christian Sturm (1740—1786) var född i Augsburg, studerade i Jena och Halle, blev magister i filosofi och verkade först som lärare i Halle och senare som konrektor i Sorau. Tydligt har han under första delen av 1760-talet avlagt en teologisk examen, ty 1767 är han anställd som pastor i Halle, därefter i Magdeburg och slutligen som pastor primarius vid S:t Petri kyrka i Hamburg. I tyska encyklopedier kallas Sturm en av sin tids mest älskade och talangfulla asketiska skriftställare, talare och andliga diktare. Som prov på hans psalmdiktning återger prof. O. B. S. Wolff i Encyclopedie der deutschen Nationallitteratur (bd 7, Leipzig 1842) den förnäma tolkningen av Dies iræ — Der Tag des Weltgerichtes. För svenska läsare torde Sturms »Betrachtungen über die Werke Gottes in der Natur und der Vorsehung» jämte hans försvenskade predikningar vara av hans många skrifter de enda kända. Man vågar draga den slutsatsen av det egendomliga förhållandet, att intet svenskt offentligt bibliotek äger något exemplar av hans psalmsamlingar, av vilka »Sammlung geistlicher Gesänge» och »Lieder und Kirchengesänge» samt »Lieder an die hohen Fest- Passions- und Busstage» torde vara de ur psalmsynpunkt viktigaste. De efterforskningar Universitetsbiblioteket i Lund benäget gjort ha resulterat i ett lån från Kongl. Biblioteket i Köpenhamn av »Lieder und Kirchengesänge» (Hamburg 1780) samt i allenast ett enda lån från ett tyskt Landesbibliothek, det i Stuttgart (sign. Theol 8, 1749), av »Sammlung geistlicher Gesänge über die Werke Gottes in der Natur» (Halle 1775). Tyska antikvariat ha icke lyckats anskaffa diktsamlingarna. Prof. Holmberg anger i sin uppsats över Wallins psalm 481, »Var är den vän, som överallt jag söker», att det lär finnas

³ Jfr. 1 Mos. 4: 14.

ett enda exemplar av Sturms diktböcker i vårt land, men han nämner icke var.⁴

Sturms Betraktelser över Naturen synas däremot ha varit en kär läsning i vårt land. I flera upplagor utkommo de och användes enl. Liedgren som »en hel homiletisk litteratur med ett slags filial i dagliga betraktelser». Liedgrens kritik är mycket hård. Man bör kanske ihågkomma, att naturmeditationerna voro i stil med tidens smak, fast de icke passa vår tids stilideal. I de stora biskopliga biblioteken i Lund vid slutet av 1700-talet och under 1800-talets förra hälft återfinnas i det största, Olof Celsius' med dess 20 000 volymer, inga av Sturms verk men väl i V. Faxes och J. H. Thomanders, dock icke diktsamlingarna.⁵ I Thomanders bibliotek, som alltjämt finnes bevarat på Kulturhistoriska Museet i Lund, ingå Sturms passions- och långfredagspredikningar. En översyn av dessa visar fullständig frånvaro av judefientlighet.

Wallin intog i 1819 års psalmbok tre psalmer av Sturm — nr 86, 88 och 162 (den sistnämnda, Nattvardpsalm för sjuk, numera borttagen ur vår psalmbok). Ur »Religiöse Sungen der Deutschen» (Stockholm 1815) hämtade han nr 86 och ur Sturms »Lieder und Kirchengesänge» nr 162. Men psalmen 88 har han tydligen fått från »Deutsch Stockholmisches Gesangbuch» (1801), där den hade nr 100 och angives vara av en även för tyska hymnologer okänd författare. Först 1925 har det av Olle Holmberg i hans uppsats i Samlaren påvisats, att Sturm är författaren, och att psalmen ingår i hans »Unterhaltung der Andacht über die Leidensgeschichte Jesus», utg. 1771 i sin första uppl. med okänd tryckort. Det är ett känt faktum, att Wallin 1819 icke önskade utsätta sitt eller sina medarbetares namn under psalmerna, något som kritikerna av psalmboken opponerade mot och som även riksdagarna vid slutet av 1820-talet reagerade emot. Det motsatsförhållande, som existerade mellan Wallin och Peter Wieselgren, emanerade till en del ur denna kritik.⁶ Wieselgren har i sitt stora arbete »Kyrkans sköna litteratur»⁷ uttalat sin förvåning över att Wallin angivit sig själv som författare till en lång rad tyska psalmer, bland

⁴ Holmberg förmodar där, att psalm 481 inspirerats från en av Sturm skriven naturlyrisk dikt med begynnelseorden: »Du söker landet», en förmodan som avvisats av Liedgren. Se Samlaren 1925 och E. Liedgren, Svensk psalm och andlig visa (1926), s. 436.

⁵ Bokauktionskataloger över Olof Celsius' och V. Faxes bibliotek 1795 o. 1803 resp. 1855.

⁶ Se härom A. Arvastson, Den Thomander-Wieselgrenska psalmboken (1949), s. 54, not 11, o. s. 70, not 68.

⁷ 1:a uppl., Lund 1833, s. 413.

dem nr 88, som dock äro översättningar eller bearbetningar, och i sin hårda kritik har han följt Henric Schartaus placerande⁸ av 1819 års psalmer av Wallin i en femfaldig rangordning, där nr 88 nedflyttades till fjärde ordningen, som bär den korta värdesättningen »felfria». De tidigare ordningarna bära överskrifterna »Biblisk insigt och andlig kallelse», »Drag av andlig kallelse» samt »Bibliskt innehåll». Uppfattningen av psalmen 88 är således mycket reserverad, men någon tanke på ett judefientligt innehåll innebär den icke.

Psalmhistorikern J. W. Beckman har i sin förnäma psalmhistoria⁹ påvisat, att nr 88 förekommer allenast i tre versioner med något olika stilistisk utformning. Beckman har icke känt den av prof. Olle Holmberg ovan angivna versionen från 1771. Den enligt hans uppfattning äldsta editionen förekommer i »Neues Rigisches Gesangbuch» (Riga 1782, nr 118) och består av fyra strofer.¹⁰ I den senare Augsburgers Gesangbuch med okänt utgivningsår ha de fyra stroferna sammanförts till två, och i denna version avtryckts i Deutsch Stockholmisches Gesangbuch. Beckman är förvissad om att Wallin haft framför sig Augsburgertexten — förmodligen menar han sådan den avtrycktes i Stockholmsångboken.

⁸ Wieselgren anger ej Schartaus namn men beskriver otvetydigt en viss kritikers personlighet.

⁹ Den nya svenska psalmboken, framställd uti försök till svensk psalmhistoria (1845—72).

¹⁰

<p>V. 1 Jerusalem mit frecher Wut
Verwünscht sich, fordert Jesu
Blut
Zur Rache seiner Sünden.
Ach! Mörderstadt, erschrickst
du nicht?
Bald, bald wirst du dein
Zorngericht
Und seinen Fluch empfinden.
Der Unschuld Blut kommt
über dich,
Dich zu verderben rüstet sich
Der Herr; des Rächers Arm ist
schwer:
Für dich ist nun kein Retter
mehr,
Jerusalem! Jerusalem! den du
versmähst
Hat Gott zur Herrn der Welt
erhöht.</p> <p>V. 2 Nicht zum Gericht komm
über mich
Dein Blut, o Jesu! wie könnt
ich</p> | <p>Ich Sünder es ertragen? Dann
rief ich
Fallet über mich, Ihr Berge;
Hügel decket mich!
Ich müsste dock verzagen.
Belastet von des Fluchs
Gewicht,
Läg ich dann da, mich könnte
nicht
Ein Engel von der Not befreyn
Und im Gericht mein Retter
seyn.
Ach! Jesu Christ! dein göttlich
Blut komm mir zu gut,
Und gebe meinem Herzen
Mut.</p> <p>V. 3 Wenn mein Gewissen einst
erwacht;
Will des Versuchers ganze
Macht
Das schwache Herz besiegen:
Dann stärk des Fleisches
Schüchternheit
Und lass mich hülflos nicht im</p> |
|---|--|

Det är icke berättigat att ur denna text utläsa någon som helst antisemitism. Wallins bearbetning har, såsom ovan sagts, i sin första strof blott det rent historiska tillägget om Judafolkets lidandesvandring. När professor H. S. Nyberg förklarar, att psalmen är så wallinsk till ord och fraseologi, att den gott kan få gälla som en wallinsk originalpsalm, så är ett dylikt omdöme i avsaknad av något vetenskapligt arbete om diktarens bildspråk och ordval i sin poesi alltför subjektivt för att kunna vetenskapligt godtagas. Om bildspråket i Wallins prosa föreligger däremot ett flertal avhandlingar och uppsatser.

I Sturms »Lieder und Kirchengesänge», som såsom ovan påpekats lånats från Köpenhamn, finnes ett flertal dikter med likartat innehåll och ordval som i psalmen 88. Det bör framhållas, att Sturms hårda ord om Jerusalem i första versen: »Mörderstadt» borttagits av Wallin. Man skulle kunnat förmoda, att detta dömande kraftord skulle vara ett unicum i all psalmhistoria, men så är icke fallet. Ett sekel tidigare skriver den danske psalmdiktaren Kingo i en av sina passionspsalmer samma ord: »Morderstad.» Och i alla följande editioner av den danska psalmboken har ordet följt med. I den nuvarande psalmboken lyder de första raderna av ps. 187: »Se, hvor nu Jesus træder / Hen til den Morderstad.» Om den tydligen helt olika betydelse Sturm och Wallin inlägga i *Jerusalem* kan väl här blott sägas, att vad som för den förre är mördarstaden med dess befolkning, för den senare är ett begrepp, som sammanfaller med judafolket.

Det finns emellertid rörande psalmen 88 ett av forskningen olöst problem, vars motiv är obekant, men som det skulle vara värdefullt

Streit,
 Versöhner! unterliegen.
 Gestärkt durch dein Versöh-
 nungsblut
 Veracht' ich aller Feinde Wuth
 Nichts, nichts ist mir dann
 fürchterlich:
 Ich siege, starker Held,
 durch dich!
 Herr Jesu Christ! mein Herr
 und Gott!
 Durch deinen Tod bin ich
 versöhnt und rein vor Gott.
 V. 4 Zum Segen der verworfnen
 Welt

Bezahlest du das Lösegeld,
 Vid återgivandet är varianterna icke medtagna.

Dein Blut floss für die Sünder.
 Aus ganzem Herzen bitt ich
 dich:
 Dein Blut komm heilvoll über
 mich
 Und über unsre Kinder.
 Sieh Gnädig auf die Welt
 herab
 Der dich dein Gott zum Opfer
 gab.
 Von deiner Gnade Angesicht
 Verwirf, verwirf den Sünder
 nicht.
 Herr Jesu Christ! Erhöre mich!
 So preis ich ewig, ewig dich.

att känna till. Det problemets lösning skulle vara ett viktigt bidrag till förståelsen av Wallins omarbetning av psalmen. När v. 2 först trycktes i 1816 års Förslag till svensk psalmbok, började versen med ordet *Men*. I 1819 års psalmbok är detta ord ändrat till *O*. Den lärde Wallinkännaren doktor Bror Olsson har fäst min uppmärksamhet på detta förhållande. Det motsatsförhållande, som den adversativa konjunktionen markerar, bortfaller helt, när inledningsordet blir ett nytt. En tolkning kan ju i brist på kännedom om anledningen till ändringen endast bli en förmodan. Wallin har inte velat, att versen 1 skulle stå som en straffdom över judafolket för tid och evighet, som en fördömelse utan tidsgräns, och nåden i stället falla över alla andra, oss och mig, såsom det står i vers 2. Nej, sådan var icke hans mening. En tanke, fylld av mänskokärlek, ger han form blott genom att förvandla konjunktionen till en interjektion.

Prof. H. S. Nyberg fäller det omdömet om 1695 års psalmbok, att den saknar »alla drag av den vulgära antisemitismen, helt naturligt för övrigt, då inga judar funnos i riket». Påståendet är icke berättigat, ty både judehat och vulgärt sådant förekommer flerstädes. Många psalmer voro tyska till sitt ursprung och präglade av den antisemitism, som florerade i Tyskland. Jag tager några exempel. I passionspsalmen nr 147 med dess 29 strofer står i v. 7 om judarna: »de hastade med honom till döda, med lögn, falskhet och stor orätt, som de honom gjorde den hela natt» och i v. 9 »den judeska fund för hat och afwund wille träta med Jesum». I psalm 161 s. 11: »De onda Phariseer förföljde Jesum ännu mer — — —» I psalm 228, v. 1 »Din arma skar, som uppenbar Dit ord bekänner wida — — — Och waktar sig för synden, Där dock sit häf, Turk, Jud och Påf, I werlden altid finna.» Här komma judarna i sällskap med turken och påven, den förre i folkfantasiens liktydig med den onde själv och påven med antikrist. I psalm 236, som har överskriften »Om Antichrist» stå i v. 11 de hårda orden: »Ofödder är den människa än, Som kan alt spel beskrifwa. Det Påfwen med så många allen I werlden plägar drifwa; Med munkeri och mångt parti, De honom ärolike, Hans kreatur, hwart i sin skrud utstängde från Guds rike.»

Alla sådana hårda ord om påven, turken och juden utslöt Wallin ur sin psalmbok. Att utläsa ur psalm 80, v. 3—4, en judefientlighet, såsom Nyberg gör, är oförståeligt. Författaren till denna psalm är okänd, och Wallins tidigare medarbetare i psalmboksarbetet, Uppsalaprofessorn i grekiska Chr. Dahl, har givit den dess väsentliga utformning. Den är blott en omskrivning av evangelietexten.

Såsom redan sagts har såväl H. S. Nyberg som Olle Holmberg med orätt utgått från att v. 2 i ps. 88 är original av Wallin. Vad Holmberg anfört om diktarens (Sturms) personliga skuldkänsla, uttryckt i orden »mig med Gud försona», är en tankegång, som är helt i överensstämmelse icke blott med Wallins utan även med så gott som all samtida psalmdiktningens åskådning. Den psalm av Franzén (nuv. 85), som Olle Holmberg återger, är givetvis ett bevis på detta överförande av skulden för Jesu död från den skriande hopen vid korset, judar eller romerska soldater, till envar i kristenheten. Wallin har själv betygat det nära samarbete även före 1819, som han haft med Franzén och Geijer, och den senare har i sitt minnestal över Wallin bekräftat gemenskapen i psalmarbetet. Franzéns nämnda psalm är skriven redan 1812, förbättrad 1817, alltså efter de häftiga judefientliga debatterna vid 1815 års riksdag. Det hade kanske varit tillräckligt att markera denna individuella skuldkänsla genom anförande av en enda psalmvers i Geijers sköna passionspsalm nr 89: »Du bar ditt kors, då bar du ock / Med världens skulder mina. / Och bland de otacksammas flock, / som du vill nämna dina, / Är också jag, fast dag från dag / Din kärlek mig besöker.»

Det finns intet grundat skäl att anklaga Geijer och Franzén för judefientlighet. Äger man inte rätt att antaga, att de vid sitt samarbete med Wallin skulle ha opponerat sig mot varje drag av anti-semitism hos denne, om de funnit någon sådan vare sig i ps. 88 eller i någon annan psalm? Det är en djärv tanke men icke helt oberättigad, att just dessa båda män föranlett Wallin att göra den lilla ändring, ovan antydd, av inledningsordet till v. 2 i ps. 88 för att så förtaga all möjlighet till misstolkning. Ur Geijers minnestal 1840 över sin vän Wallin citerar jag följande: »Det fanns ingenting aktningvärdare, älskligare än Wallin, sysselsatt med sin psalmbok. Man kunde ej se en samvetsgrannare arbetare för ett stort mål, ej någon som oförbehållsammare offrade all fåfänga för det verkliga, *ej någon tålsammare för ändringar eller rättelser, då de funnos grundade*» (kurs. av mig).

Prof. Holmberg har i sin betraktelse av H. S. Nybergs syn på passionsdramat bl. a. hänvisat till ett par av Wallins långfredagspredikningar, där även skuldproblemet framställes som allmänmänskligt. Det är i klar överensstämmelse med Sturms v. 2 i ps. 88 och med det av Olle Holmberg själv återgivna och i psalmerna här ovan påpekade överförandet av den kollektiva skulden till den enskilda mänskan. Orsakerna till Jesu lidande och död har under olika tids-

skeden i den protestantiska kyrkan skärskådats ur skilda aspekter. Luther ser tragedien som en ofrånkomlig följd av det gamla testaments profetior: »detta skedde på det att skriften skulle fullbordas.» (Långfredagspredikan i hans huspostilla, s. 232.) Och denna lutherska syn, fri från all judefientlighet, går igen i en rad av de postillor, som jämte Luthers lästes i de bildade svenska hemmen under gångna århundraden. Den överensstämmer ju icke med vad här ovan sagts eller med vad som av Holmberg anförts ur Wallins passionspredikningar, men den får icke förbises, ty den bär seklers teologiska tidsfärg.

Den antisemitism, som växte fram i vårt land i början av 1800-talet, fick, som Nyberg erinrat om, sin kulmination vid 1815 års riksdag. Det har redan sagts, att den från borgarståndet emanerande kampanjen främst bottnade i ekonomiska farhågor för en överhandtagande judisk infiltration i urgamla borgerskapsrättigheter till handelsyrkets utövande, ett skapande av en stat i staten. Men det saknades icke i oppositionen beskyllningar mot den judiska religionen, fast dessa, som avvisades av riksdagen, sannolikt främst voro tänkta som påtryckningsmedel på präste- och bondestånden. Resultaten av diskussionerna, som för judarna betydde vissa inskränkningar i deras dittillsvarande rättigheter, berörde dock icke deras religion, och under de följande decennierna tillkommo både välviliga och fördomsfulla bestämmelser i judefrågan. Vid 1815 års riksdag var Wallin för första gången ledamot av prästeståndet. Det är samtidigt, som han är sysselsatt med sitt psalmboksarbete. Vilken ställning intog han? Frågan besvaras enklast genom återgivande in extenso av hans anförande den 4 april, där han tar upp alla de beskyllningar, som riktats mot judarna av borgarståndet och enskilda medlemmar av prästeståndet. Närmast gällde frågan tillsättande av ett särskilt utskott »för att avgiva utlåtande rörande ett nytt reglemente för alla medlemmar av den judiska nationen, som redan i Sverige äro vistande, samt angående förbud mot flera judars inkommande i riket». Wallin var den tredje talaren i diskussionen i prästeståndet. De två föregåendes kritiska inställning kan här förbigås. Wallins inlägg är ett viktigt bidrag även till förståelsen av psalm 88.

Kyrkoherden m. m. Doctor *Wallin*: I slutmeningen af hvad de begge värde Ledamöter nyss andragit, skulle jag genast och utan omsvep instämma, derest jag icke trodde att denna sak bör ses från mer än en sida. Utan att upphäva mig till ledare eller domare af andras tankar, torde det tillåtas mig, att till det Högvörd. Ståndets begrundande få framställa mina egna. —

Att opinionen i vårt Land, så väl som de flesta andra Länder, är mer mot än för Judarna, tyckes vara ovedersägligt. Detta är dock ej tillräckligt att stadga något omdöme, då fråga är om människors väl, och då rättvisa bör vederfaras alla, de må vara Judar eller Greker. En sådan opinion, oftast obestämd, alltid vansklig, icke sällan byggd på mycket lösliq grund, på ensidiga passioner, intolerance, afund o. s. v., bör allraminst leda detta Stånds öfverläggningar eller väcka något dess beslut i saken. Om det derföre säges, att Judarne i afseende på deras politiska existense eller non existense, deras aflägsnande från Statens värf, till och med från Statens försvar, deras uteslutande Religions-stadgar, som tillåta köpenskap, men ej vänskap med de Samaritaner, eller det som värre vore, deras totala religionsbrist, stå uti inga andra än blott merkantila förhållanden till den öfriga verlden, att de derigenom ej lemnat annat garantie för deras kärlek till det land, der de skyddas och riktas, än den t. ex. lapp-renen ger då han älskar en fet måsse, endast så länge någonting der är att gnaga, — att de genom växelvingleri, genom ocker och olagligt uppdrifna räntor, genom våra redbarheters behändiga uppfiskande och deras lika behändiga förvandlande eller bortpraktiserande, betydligen medverka till den villervalla, penningenöd och stagnation, hvaröfver klagas, — vidare, att de, alltid färdige att bispringa hvarandra, alltid hafva medel till hands, att tillegna sig hvarje lystmäte, som de med sina argusögon uppspanat, och hafva redan gripit sitt rof innan andra specularter ens hunnit uppsäga sitt utlåtta capital, — att de sålunda åtkommit och dagligen åtkomma de indrägtigaste näringsgrenar, lägenheter, hus och egendommar, hvaraf, ibland andra följd, den skall vara gifven, att hushyrorna så ofantligt uppstegras, emedan Judarne vanligtvis ej uthyra sina hus, utan nyttja dem till sina varulagers förvar, — vidare, att de låta betjena sig endast och allenast af våra Trosförvandter, emedan, hos dem alla skola vara Herrar och Damer: Om detta och mera allmänneligen säges, med större eller mindre skäl, större eller mindre sanning, tillhör ej mig, och tillhör kanske ingen af oss, att afgöra, åtminstone kan jag, för min del, hvarken besanna eller vederlägga dessa föregifvanden. Men jag tror att frågan, en gång väckt och äfven till oss hänskjuten, förtjenar den högsta uppmärksamhet. De få Judar, dem jag personligen känner, äro ostrafflige och redlige människor; jag vet ock att någre de betydligare ibland dem, icke längesedan anklagade för vigtförfalskning, blefvo snart frikände och gingo med all upprättelse ifrån saken, hvilket bevisar att de äro väl kände och anskrifne, äfven hos dem, som kunna bedömma dem bättre än jag. Det är således, å ena sidan, en möjlighet, en af mig och alla rättsinniga önskad möjlighet, att vi, i afseende på dessa människor, blott äro uppskrämde af en *fausse allarme*, och att de både kunna och skola rättfärdiga sig, endast vi dertill öppna för dem ett gynnande tillfälle. Det skall då blifva dem och oss lika nyttigt, att icke allenast vi blifva lugnade, i afseende på denna så kallade *Status in Statu*, utan äfven de betryggade mot ohemula beskyllningar och misstankar, äfven om nya författningar skulle befinnas nödiga, att å ömse sidor förekomma både missbruk af egen och intrång i andras rätt. Men skulle, å den andra sidan, de beskyllningar, som mot dem göras, icke sakna grund; skulle det onda, som säges om detta folk, vara, antingen helt och hållet eller till någon

del, det verkliga förhållandet, så kunna vi väl hvarken inför samtid eller efterverld stå till svars, om vi, af orätt förstädd tolerance, motverka ett aktningvärdt Medstånd, som jag vill förmoda, rent patriotiska önskan, eller om vi endast skulle göra detta mål till en bisak. Det måste, inför både samvetets och Medborgerlighetens domstol, blifva en hufvudsak, hvilken påkallar sin särskilda odelade handläggning. Är det sannt att Judarnes population är alldeles ovanlig; är det sannt att de för vid pass 20 år sedan ej ägde mer än ett enda hus i Staden, då de nu äro i besittning af de mest lönande fabriker och handelsrörelser, och i sjelfa Hufvudstadens sköte, nästan ensamme, rå om den reelaste gatan, utom många andra lägenheter; är det sannt, att vinningslystnad och egennyta är den första och alltid spända driffjädern till deras företag: är detta sannt (hvilket icke jag påstår), så vet man huru en kraft verkar, som icke möter friktion eller motstånd: den verkar *in infinitum*. Då skall, enligt den naturligaste arithmetiska progression, Stockholm en gång utrymmas af sina ursprungliga rättmätiga Innevånare. Då skall, förr eller sednare, den tid komma, då desse, af oss upptagne, från andra länder förskjutne främlingar blifva vårt Lands Herrar, våra fädernehyddor deras boningar, våra afkomlingar deras tjenstehjon och lastdragare. Den tid skall då komma, då våra efterkommande, våra barn, skola, såsom föraktade Cananeer eller Heloter, lefva av dessa gullbeväpnade Inkräktares nådesmulor, eller, af dem besoldade, med sitt lif och blod försvara deras magaziner, eller kanske vakta deras svinahjor. Då tyckes mig, som liberalitén ginge nog långt, och vår berömda gästfrihet vore nästan sträckt för vida. Skulle åter alla dessa farhågor vara ogrundade, skulle ett verksamt och nyttigt folk, som till oss tagit sin tillflykt, oskyldigtvis uppbära dessa kränkande tillmälen och bli föremål för en oförtjenad persecution, så bör en sådan orättvisa äfven förebyggas. Huru härmed må förhålla sig, anser jag det anförda tillräckligt bindande, att förvisa målet till ett särskilt Utskott. Är Judarnes sak så god, som jag önskar, hafva de intet att befara eller förlora. Är saken sjuk, så må de stå sitt kast, liksom vi andre, för rättvisans skull. Ingen redlig Jude skall frukta att se ömsesidiga förhållanden granskade och bestämda af opartiska Män från alla fyra Riks-Stånden. Jag tillstyrker således äfven för min del det Högv. Ståndets deltagande i den från Vållofl. Borgare-Ståndet hitlemnade motionen. Men att, så mycket möjligt är, förebygga all skugga af partiskt inflytande, så vågar jag föreslå, att icke trenne, utan tolf personer af hvarje Stånd utses till detta Utskotts Ledamöter: dock villig, att i denna fråga om antalet förena mig med hvad Högv. Ståndet finner lämpligast.

Wallin har alltså klargjort sin ställning till judeproblemet. Den efterföljande diskussionen i ståndet, ur vars tryckta protokoll aktstycket är hämtat, både instämmer i och opponerar mot Wallins mänskovärdiga syn. Talaren granskar alla de argument judefienderna ställt fram, men han underkänner dem, och han betygar ostraffligheten hos de judar han är bekant med. Han tror icke på anklagelserna. Det är otänkbart att ur Wallins anförande utläsa en antisemitism. I själva verket ställer han sig på samma sida som Luther i

dennes mot den samtida katolicismens judefientlighet kristna inställning, när denne förklarar, att han skulle ha lust att bli jude, när han ser, hur kyrkan uppför sig mot judarna. Det är först mot slutet av sin levnad Luther får en annan syn på judeproblemet.¹¹

När den wallinska psalmboken utkom 1819, mottogs den med översvallande glädje av flertalet bildade men utsattes också för en hård kritik. Wallin själv var bestämd motståndare till att den påtvingades församlingarna. Flerstädes i vår kyrka dröjde det också årtionden, innan den kommit att helt ersätta den äldre psalmboken. Det finns här ingen anledning att redogöra för kritiken. Det räcker att hänvisa till vår främsta Wallinkännare i senare tid Emil Liedgren och hans Wallinstudier med deras utförliga litteraturhänvisningar samt till Arvastson.¹² Men det kan ha sitt intresse att konstatera, att ingenstädes i kritiken riktas någon opposition mot medtagandet av psalmen 88. Blott ett enda förslag till omändring av v. 1 har så vitt kunnat konstateras framlagts, och dess upphovsman var kyrkoherden i Laholm J. Fransén (1790—1864), ett original av stora mått.¹³ Han utgav anonymt 1840 »Några små dels upplysningar dels anmärkningar vid den nu brukliga Svenska Psalmbok, som gillades och stadfästes 1819. Av en vän till sanning och rätt.» Hans översättning bär ett rent historiskt drag. Kritikerna av psalmboken, bland vilka återfinnas några av dåtidens lärdaste män, ha aldrig betraktat psalmen som judefientlig. I alla betydande psalmboksförslag efter 1819 är psalmen oförändrat medtagen. Det kan vara tillräckligt att erinra om att J. A. Eklund infört den i sitt förslag, och denne ädle man torde väl minst av allt kunna anklagas för antisemitism, samt att den betydligt radikalare Torsten Fogelqvist vid sin granskning av det psalmboksförslag, som blev vår nuvarande psalmbok, ej heller ansåg sig böra föreslå psalmens borttagande. Det är mig givetvis inte obekant, att hans översyn i främsta rummet gällde psalmernas stilistiska utformning.

Att Wallin var illa berörd av kritiken är obestridligt. Man återfinner hans bekymmer i privata brev från honom till några hans vänner. Någon anledning att därvid yttra sig just om ps. 88 hade han

¹¹ Brief wider die Sabbather (1538) och Von den Juden und ihre Lügen (1543).

¹² Jfr not 6.

¹³ Se C. W. Skarstedt, Göteborgs stifts herdaminne, 1 (1878), s. 537.

icke. Kritikerna kunde icke förstå, att en psalmbok icke blott, som han i företalet till förslaget 1816 skrev, skulle »tjäna Christi församlings uppbyggelse» utan i lika mån vara en *magistra vitae*, en lärarinna i kristen levnadskonst. Liedgren skriver: »För Wallin är kristendomen i så hög grad ett med rena humaniteten, att när han som starkast betonar sin kristlighet, han omedelbart kan gå över i humana kategorier.» Psalmboken blev liksom tidigare psalmböcker den stora allmänhetens käraste bok och uppfostrarinna, långt innan det ofta i små omständigheter levande svenska folket hade råd att skaffa sig en bibel. Wallins syn på sitt stora psalmverk — av Tegnér kallat hans ärestod — måste också förbjuda honom varje tanke på att leda de enkla läsarna bort från humanitetens och mänskokärlekens heliga bud.

I det mig tillhöriga Faxearkivet, biskop Vilhelm Faxes i Lund omfattande brevarkiv, finns ett enda brev från Wallin. Det saknar månadsdatum men har tidsbeteckningen nov. 1821.¹⁴ Wallin har från Faxe erhållit korrektur på en översättning av prof. F. W. von Schuberts i Greifswald tyska arbete om Sveriges Kyrko-Författning och Lärowerk. Det utkom i Lund 1822; översättaren var Faxes och Schuberts vän A. Z. Pettersson, slutligen pastor primarius i Stockholm. Schubert, som rest åtskilligt i Sverige och Finland och därom skrev intressanta skildringar i ett stort bokverk, talade och skrev svenska fullt korrekt, och hans 20 brev i Faxearkivet vittna liksom böckerna om en stor förtrogenhet med svenska och finska förhållanden. Tydligt har Faxe menat, att Wallin borde läsa i korrekturet, vad Schubert har att säga om psalmboken. Wallins kritik är ganska hård, och med all sannolikhet har vad som slutligen kom att stå om psalmboken tagit intryck av kritiken. Jag citerar: »Från tyskan äro icke översatte flera än 2:ne [psalmer], så framt en fullständig omarbetning skall kallas översättning. Mången skulle väl önska ett och annat annorlunda, särdeles att några psalmer ägde mera popularitet i föredraget, ävensom en och annan gammal kraftfull psalm torde kunna önskas tillbaka bredvid den nya, ävenledes kraftfulla sången.»

Wallin skriver till Faxe: »Jag vet ej hvem som sagt Schubert, att jag år 1810 hufvudsakligen öfvertog Psalmboksmanuscriptets revision. Det är en slät compliment åt Comitén, som ock ej formerades före 1811. Att det av mig 1816 utgifna förslaget är, *på litet när helt och hållit Wallins verk* [kurs. av Wallin], är osanning, ty det innefattar ganska många författares arbeten. Kunde kanske heta: 'förslag till Svensk Psalmbok, utgifvit af Wallin, men sammansatt af alla

¹⁴ Brevet är i sin helhet tryckt av mig i Vår lösen 1923.

godkända Svenska Psalmographers bidrag' — — —.» Sid. 44 berättas, att 'de nya Psalmerne äro till det mesta af Wallin, dels original, dels fritt öfversatte från Tyskan'. Detta är orätt, ty lägger man tillsammans hvad andre skrifvit, så torde det väl öfvergå hvad jag åstadkommit i den vägen. Gerna ville jag ock höra hvilka Tyska Psalmer äro öfversatte, då man undantager: Wachet auf och kanske en enda till, som dock hafver högst få idéer länta från Tyskland. Så fattiga få vi ej anse oss, att vi i våra dagar skulle förskrifva vår nationella Psalmbok från utrikes ort.»

Vilken andra psalm än Klopstocks »Vaken upp en stämma ljuder», som Wallin tänker på anger han ju icke, och det tjänar ingenting till att försöka gissa. Att det icke är nr 88 är tydligt; den har förvisso idéerna lånade från Tyskland, men Wallin betraktar den tydligen icke som en översättning utan som en bearbetning, och var gränsen går mellan dessa bägge former av försvenskning är icke lätt att säga. Sturms underbart sköna psalm nr 86, även översatt av Wallin, kan heller icke åsyftas, men det bör observeras, att den har samma djupa innehåll som v. 2 i nr 88.

Intet stort vetenskapligt eller litterärt verk har väl sett dagen utan att bli föremål för kritik. De lärda forskarna ha sökt efter andra motiv och andra bilder än författarens; obskurantister och avundsmän — och även sådana hade Wallin — ha klåfingrigt mästrat det de själva aldrig skulle kunnat prestera. Och sådan har väl alltid varit den lott, som blivit geniernas eviga följeslagare. Det är trösterikt att erinra sig vad Geijer i sitt minnestal över sin vän Wallin yttrade med tanke både på berömmet och kritiken: »sorlet över graven är likgiltigt för slumraren där nere.»

H. S. Nyberg uttalar sin glädje över att v. 1 i psalm 88 av biskopsmötet föreslagits skola utgå ur psalmboken. Eftersom psalmen sannolikt ytterst sällan förekommer på en kyrkans nummertavla, så kan den i likhet med många andra obrukade gärna utgå. Psalmens andra vers är dock i klar överensstämmelse med den numera gängse synen på mänsklighetens gemensamma skuld till passionsdramat, och den är därjämte till både innehåll och form mycket vacker. En ny bearbetning av Sturms fyra strofer, med ev. uteslutande av den wallinska omtolkningen av första strofen, kunde kanske anses önskvärd. Men den här ovan gjorda analysen av psalmens evangeliska innehåll, fritt från all antisemitism, torde ha klargjort, att det icke, om psalmen uteslutes, är av de skäl, som prof. Nyberg förmenar kunna utläsas av ordalagen.

PORTRÄTT AV EN UNG HISTORIESKRIVARE — C. T. ODHNER

AV CAROLA GOLDKUHL †

Hösten 1869 trycktes på P. A. Norstedt & Söners förlag i Stockholm en bok med titeln *Lärobok i Sveriges, Norges och Danmarks historia för skolans högre klasser*. Författare var den unge historikern C. T. (Clas Teodor) Odhner, adjunkt i historia vid Lunds universitet. Första upplagen på 2 500 ex. slutsåldes på några månader, säkert till stor förvåning för både författare och förläggare. Med ens hade emellertid den svenska historieundervisningen fått en lärobok, som i hög grad skilde sig från de föregående och som genast från början fick de amplaste vitsord. Nästa år kom Odhners lärobok för skolans lägre klasser, följd 1872 av en kortfattad sådan för folkskolan. Även dessa mottogs med stor entusiasm och gick ut i stora upplagor.

Vem var då denne Clas Teodor Odhner, som 1869 var en relativt ung man, 33 år gammal? Med hjälp av förut icke återgivna brev i min ägo samt av muntlig tradition vill jag söka besvara frågan och berätta om hans föräldrar och syskon (min mormor var hans äldsta syster), hans barndomsmiljö, hans studier i Uppsala, där han mycket tidigt framträdde med ett moget författarskap, samt slutligen om hans tid som akademisk lärare i Lund. Under några få år (1868—72) skrev han där sina så berömda historieböcker, en första början till vad man brukar kalla Odhner-epoken inom svensk historisk undervisning. Framför allt vill jag emellertid söka ge en bild av den unge Clas Odhner, sådan hans familj och vänner en gång såg honom.

Carola Goldkuhl (f. 1889) har gjort sig känd som föreläsare och som författare till ett flertal uppsatser och böcker av personhistoriskt intresse, ofta i anslutning till sin modernehärstamning från släkterna Ericsson och Trotzig (Röster som tystnat, 1953, och böcker om John Ericsson). Hon arbetade sina sista år med en bok om sin mors morbror C. T. Odhner men orkade dock ej fullfölja den. Föreliggande uppsats, som inlämnades till red. under försommaren 1968, var under sättning, när hon avled den 27 september. — Odhners historiska författarskap har utöver vad som framgår av denna uppsats behandlats av bl. a. G. Jacobson (*Från Geijer till Hjärne. Studier i svensk historieskrivning under 1800-talet*, 1945), K.-G. Hildebrand (*Till Karl XII-uppfattningens historia*, II, i HT 1955, s. 16—19) och R. Torstendahl (*Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820—1920*, ak. avh. 1964). En kortare nekrolog över Odhner av P. Sondén i PHT 1904, s. 61 f.

Red.

Arvid August Afzelius, den kände samlaren och utgivaren av Svenska Folkvisor, berättar i sina Minnen att han en dag vid 15 års ålder kom som informator till prosten Jonas Odhner i Lyrestad, en socken belägen i Västergötland inte långt från Väneren. Det var år 1799. Afzelius skriver: »En vecka före jul fick jag göra mitt inträde i den aktade Odhnerska familjen. Min lärjunge Per var ett livligt barn och hans bror Clas en liten vacker, blåögd gosse, som genast klängde sig upp i mitt knä och begärligt lyssnade till mina sagor och för denna vänskaps skull blev jag mycket snart den goda prostinnans gunstling.» Den lille blåögde gossen var den blivande prosten i Medelplana, Clas Teodors far.

I Skara Stifts Herdaminne står följande antecknat om prosten Jonas Odhner: »Han var en mild och älsklig man, nitisk i sitt ämbete, mycket road av studier, musik och blommor.» Han var en lärd man, som om vintrarna var ivrigt sysselsatt med översättning av apostlarnas skrifter och om somrarna med naturstudium. Hans favoritförfattare var Swedenborg och Linné. Han var en ivrig botaniker och kände varje ört, varje strå i sin omgivning.

»På sina vandringar», berättar Afzelius, »var han klädd i halmhatt och sölvspända skor och det roade honom ofta att, sittande vid åbrädden i Nordhagen, plocka allehanda mångfärgade blommor och sätta dem i silverspännena i sina skor eller fästa stora buketter i knäspännena och i bandet på sin hatt. Så vandrade han landsvägen hemåt med stora knippen linnea i sina båda händer. — — Jag lärde av honom grunderna till botaniken och kärlek till denna vetenskaper nas idyll.»

Jonas Odhner blev 86 år gammal och omkom genom ett olycksfall på en av sina botaniska vandringar.

Swedenborgs läror fick vid 1700-talets slut många ivriga anhängare främst i Västsverige och inte så få västgötapräster hörde till dem. T. o. m. den legendariskt lärde domprosten Andreas Knös i Skara blev en gång, troligen utan orsak, angripen av en ämbetsbroder och kallad »swedenborgare», vilket av många ansågs som ett smädenamn. Enligt traditionen hade Jonas Odhner blivit personligt bekant med Swedenborg och var under hela sitt liv en ivrig anhängare av hans läror. Därom vittnar inte minst de i släktarkivet befintliga brev, som han skrev till sin äldsta son Per.

Men vad är i detta hänseende att säga om Jonas yngste son, den blivande prosten Clas Odhner i Medelplana på Kinnekulle? Ingenting tyder på att han någonsin hade några djupare sympatier för

Swedenborg. Han var varmt religiös men all sekterism tycks ha varit honom främmande.

Hans son Clas Teodor, den blivande historikern, hade kanske från början tagit intryck av faderns innerliga kristendom, men hans studier i Uppsala, framför allt för filosofen Christopher Jacob Boström, vilken han djupt beundrade, gav honom i viss mån en annan livsriktning. När sedan några av hans syskon, inte minst hans ende bror, blev en s. k. »frälst», och han såg honom alltmer viljelöst drivas in i pastor Rosenii väckelserörelse måste han ha reagerat mot den sortens kristendom.

Den blåögde gossen i Lyrestads prästgård hade alltså blivit präst som sin far och tillika fil. dr i Uppsala. År 1824 var han hjälppräst hos fadern och utfärdade som sådan ett intyg för »Löjtnanten i Ingenieurs Corpsens Fortifikation Nils Ericsson» att denne under fem års tid varit kyrkskriven i Lyrestads församling. Nästa år, 1825, knöts de båda släkterna Odhner och Ericsson tillsammans för all framtid, då Clas Odhner gifte sig med Nils Ericssons syster Carolina.

År 1810 hade gruvfogden Olof Ericsson från Långbanshyttan kommit till Forsvik vid Bottensjön i Undenäs tillsammans med sin hustru Sophia Yngström och sina tre barn Carolina, Nils och John. Han hade fått anställning vid Göta kanalbygget, som amiral Baltzar von Platen just igångsatt. Vid Forsvik gick sprängskotten för den första slussen. Allt efter som arbetet på västgötalinjen pågick måste familjen Ericsson följa detta och de kom därvid att i flera perioder bli bosatta inom Lyrestads församling. Kontakten blev säkert livlig mellan de tre syskonen Ericsson och ungdomarna i prästgården och kanske har Clas Odhner redan då fäst sig vid den vackra Carolina, sex år yngre än han själv.

Det skulle emellertid gå åtskilliga år innan Clas var färdig präst med fast anställning. År 1825 blev han brukspredikant vid Sättra bruk, beläget vid norra ändan av sjön Viken. De båda ungdomarna kunde nu gifta sig.

Efter några år blev pastor Odhner komminister i Alingsås landsförsamling, och där på det lilla bostället Slävik föddes de flesta av hans och Carolinas barn, nämligen Sophie (min mormor), Gabriella, Mina och Mathilda samt söner Emanuel (Manne) och Clas Teoder, född 1836. Han var fyra år, då fadern blev kyrkoherde i Medelplana på Kinnekulle.

I detta sammanhang måste ytterligare något sägas om Clas Teodors härstamning. Vad var det som gav honom hans klara intel-

lekt, forskaranda, vidsynthet och enorma arbetsförmåga? På faderns sida går arvet tillbaka till bl. a. kungliga rådet greve Tomas Polus, högt aktad av både Karl XI och Karl XII, vars lärare han en gång var. Hans yngre dotter gifte in sig i den adliga ätten Werdenhoff och det var hans dotterdotter, den mycket vackra Ingeborg Thorsén, som blev Jonas Odhners maka. Namnet Clas eller Claes, vilket idag ofta förekommer i den Odhnerska släkten, är ett arv från ätten Werdenhoff, där man möter det så tidigt som i mitten av 1600-talet med Claes Werdenhoff, kapten vid Ingermanlands dragonregemente.

Vad fick inte Clas Odhner i arv från sin mor Carolina Ericsson och ännu mer från mormodern, den så rikt utrustade Sophia Yngström från Långbanshyttan? Från de gamla bergsmanssläkterna Ericsson och Yngström i Värmland stammar den utomordentliga begåvning, som kom till uttryck hos de båda bröderna John och Nils Ericsson.

Sophia bodde från 1830 till sin död 1853 i den Odhnerska familjen, där »mormor» blev den naturliga medelpunkten i den glada, intellektuella syskonkretsen. Med brinnande intresse följde hon också sina båda snillrika söners liv och arbete. Hon hade haft ett hem tillsammans med Nils, till dess han gifte sig med grevinnan Wilhelmina von Schwerin. De hade bott på olika platser i Östergötland, där Nils haft befälsposter vid Göta kanalbygget och flyttade sedan till Trollhättan, när han där påbörjade sitt stora verk: Trollhätte kanal och slussar. Det var inte ofta han sedan fick tid att hälsa på i den Odhnerska familjen men han följde Clas och Mannes studier med stort intresse och bistod dem även någon gång ekonomiskt.

Sophia Ericsson har inte bevarat några som helst brev från sina söner men vi vet med säkerhet, att åtminstone John skrivit åtskilliga både från England och Amerika. Han var djupt och innerligt fäst vid sin mor. Det berättas, att hans första tanke efter segern vid Hampton Roads 1862 gick till henne, som då var död sedan nio år tillbaka.

Endast elva år — han dog redan 1851 — fick prosten Odhner verka som församlingsherde i Medelplana, men dessa år satte så djupa spår, att man på hundraårsdagen av hans död erinrade därom vid en högtidlighet i kyrkan. På Medelplana kyrkogård med den vida utblicken över Vänerens vatten står hans gravvård bredvid Sophia Ericssons; ingen av den övriga familjen ligger begravnen där. Man talade och skrev vid denna högtidlighet vackra ord om prosten Odhner som predikant och som något av en social reformator i sin

församling. Det var han som efter hårt motstånd av besuttna bönder fick igång den första skolan i socknen samtidigt som han ordnade upp fattigvården och ömmade för de värnlösa barn, som ännu auktionerades bort till den högstbjudande. Med stor skärpa grep han in mot dem som brände brännvin till försäljning; brännvinspengarna, sade han, borde hellre sättas in i den nyöppnade Skaraborgs läns Sparbank, vars första föreståndare han blev.

Att den unge Clas inte undgick att få varaktiga intryck av faderns sociala patos liksom av hans starka och varma personlighet är väl utom allt tvivel. Familjetraditionen berättar också om det innerliga förhållande, som rådde mellan dem, att Clas var sin fars förtrogne i allt. Ofta satt de tillsammans i hans studerkammare eller följdes de åt på långa vandringar ute i naturen, båda lika ivriga botaniker. De var framstående kännare av Kinnekulles speciella flora och Clas fick redan tidigt vara ciceron för de många botaniskt intresserade, som sökte sig upp till Kullen.

Det blev en svår chock för den unge Clas, när han på sommaren 1851 kom hem från skolan i Skara och fann sin far svårt sjuk. Säkert förstod de båda att det var ett avsked för alltid, när Clas i september måste resa till Uppsala för att där avlägga sin studentexamen.

Ett enda brev från prosten Odhner finns bevarat. Det är skrivet i Stockholm i maj 1847. Delar därav följer här:

»Min älskade Carolina — Hur kärkommet var inte ditt brev av den 8 ds, för vilket jag är skyldig dig så mycket mer tack som jag vet, att du både har svårt om tid att skriva och dessutom ogärna sysselsätter dig därmed. Hur innerligt fägnar det mig icke att höra Eder välmåga, att hemma växer och frodas. — — Slutet av ditt brev oroade mig förfärligt. Huru det har bekräftat sig med de drunknade på Hjelmäter? Huru många och vilka? Ack! att jag icke nu är hemma och till nytta för de sörjande i min Församling. Då de bäst vore i behov av min hjälp, så är jag borta. Ack min Gud! vad detta är svårt. Stackars de olyckliga efterlevande. — — Jag förmodar, att Du emottagit Paketet med diligenzen förleden Lördag. I kunnen gärna och med fördel nyttja svarta tyllkragar, ty Sofie Tham nämnde, att de här ännu äro i bruk. — — Jag hinner ej skriva längre denna gång. Under bön till Honom, som skänker liv, hälsa och allt att bevara Eder, mina älsklingar, slutar jag med försäkran om öm och innerlig tillgivenhet av din i döden trofaste Make Cl. Odhner.»

Med hjälp av muntliga berättelser har det blivit lätt att föreställa sig det dagliga livet i den Odhnerska prästgården, framför allt har de fyra döttrarna haft många minnen därifrån. Dagarna var fyll-

da av arbeten under årstidernas växlingar och allt måste göras för hand både ute och inne. Clas och Manne gick i Skara skola, medan de hemmavarande döttrarna, som var mer än vanligt vetgiriga, försökte snappa upp litet vetande från bröderna, när de kom hem på semester. Då deklamerade de långa stycken ur Odysseen och Iliaden, Ovidius och Vergilius, ur Tegnér och Oehlenschläger, medan flickorna ivrigt lyssnande satt böjda över sina fina linnearbeten.

Om vinterkvällarna läste man också alltid högt i prästgården. Två talgljus bestods. Vid det ena satt den som för tillfället läste, kring det andra samlades familjens kvinnliga medlemmar med sin sömnad. Hur kunde de i dess svaga sken se att sy de många trådraka vecken och sömmarna på t. ex. faderns eller brödernas skjortor? Det var mycket man hann med att läsa och diskutera dessa kvällar i prästgården: Walter Scotts romaner, som »mormor» var särskilt förtjust i, Ingemanns historiska romaner, Geijer, Anna Maria Lenngren och många andra. Mormor Sophie var den mest läshungriga av dem alla. Hade hon inget annat till hands, tog hon fram lagboken. Hon tyckte mest om att resonera med män; »fruntimmer bara pratar», brukade hon säga.

Det Hamiltonska godset Blomberg låg på södra slutningen av Kinnekulle inte långt från Medelplana, och Adolf Hamilton skrev en gång därifrån till sin fästmö Agnes Geijer i Uppsala, att han och Gunnar Wennerberg gjort en visit i prästgården, där de »i den begåvade och originella syskonkretsen tillbringade en förtjusande afton, en riktig Uppsala-afton med musik, intressant konversation och söta flickor».

Den sötaste, livligaste och mest begåvade av dessa flickor var Mina, fyra år äldre än Clas Teodor. Hon var under hela sitt liv den sammanhållande länken i familjekedjan och sina bröders förtrogna. Det var hon som packade deras kappsäckar och kistor, när de reste till Uppsala, och det var mestadels till henne de skrev de inte så få brev, som finns bevarade. Marika Stiernstedt, i vars barndomshem Mina Odhner en tid var värdinna, har givit henne det vackraste eftermäle i en liten Minnesskrift 1924. Hon skriver där: »Hela hennes väsen var idel kärlek, godhet, välvilja, vänlig glättighet, uppgående i andras liv, glömska av det egna.» »Moster Mina» levde ända till 1915, in i det sista med det livligaste intresse för allt, som rörde sig i tiden.

Ett brev från Clas O. 1852, där han skildrar sin och Mannes resa till Uppsala och de första veckorna där, ger en bild av uppsalastuden-

ternas inte så litet bekymmersamma liv. Ännu var Uppsala en liten oansenlig landsortsstad med låga hus innanför plankförsedda trädgårdar. Domkyrkan och det röda slottet på sin kala grusås var det första som studiosi på sina guppande bondkärror såg, när de närmade sig staden. Den varmare årstiden gick ångbåtarna vissa turer över Mälaren och uppför Fyris. För en student från Västergötland hade den nyöppnade Göta Kanal gjort resan mindre äventyrlig, men som framgår av brevet tog det ändå fyra dagar att komma från Medelplana till Stockholm.

»Då vi nu lyckligt och väl anlät till Uppsala och kommit litet grand i ordning, om än ej riktigt, så skola vi väl inte försumma första Postdag att skriva hem. Som flickorna veta, reste vi om Lördagmorgon från Margrethelund, men reste den dagen ej längre än till Wersås, där vi tillbragte natten, varpå vi följande morgon fortsatte resan till Hjo, där vi bestego ångbåten ej förrän kl. 11 på fm. På Vettern hade vi svår storm men voro ändock ej sjösjuka, dock var det duktigt kallt, så att vi voro belättna med att ha våra kappor med oss. Tisdag afton anlände vi till Stockholm, där vi sedan förblevo 2 dagar. Ena dagen voro vi till middag hos Morbror. Andra dagen åhörde vi operan Friskytten, av vilken Manne blev mycket förtjust.

Fredag morgon reste vi till Uppsala, varest vi möttes av åtskilliga vänner och varest rum redan voro beställda. Nu kan det vara tid att beskriva våra rum. Två ganska trevliga rum ungefär mitt i staden. Vi betala för halvåret för båda rummen 39 Rd Bco, då städning medföljer. Vi ha fått därjämte 2 soffor, 2 byråer, säng, bord m. m. men allt annat få vi bestå oss själva, såsom handfat med tillbehör, spegel, karaffin, ljusstake och, vilket var allra värst, sängkläder. De tre första nätterna ha vi legat hos andra av brist på sådana. Äntligen ha vi i dag fått sådana, dock endast till en säng. Hyran av sängkläder är ganska dyr här i Uppsala, ty vi få ge för var fullbäddad säng 24 sk i veckan. Nästan alla andra ha med sig åtminstone lakan, en del alla slags sängkläder.

Vi äta kaffefrukost hos Forssen för 8 sk per dag samt middag på källare för 3:24 rgs per vecka, vilket icke är att säga om. Kvällsmat äta vi icke, men om vi vilja, kunna vi få mjölk på stället om kvällarna. Vi lever sålunda på 30 sk om dagen.

Vi skola nu knäppa till med läsningen, endast vi fått litet bättre i ordning. Jag ärnar bevista Prof. Spångbergs föreläsningar i Grekiska, Boströms i Filosofi samt Malmströms i Esthetik och förmodligen även Friesens i Botanik. För curiositetens skull har jag även en gång varit på lilla Schröders föreläsning, där har man rätt roligt. Nu återstår inget annat än att framföra Mannes hjärtliga hälsningar till Eder alla samt bådas vår hälsning till Mormor. Hälsa för övrigt till alla bekanta därhemma från Eder ömt tillgivne Clas.»

Något brev från Clas om hans studentexamen i Uppsala finns inte bevarat men väl från den två år äldre Manne. Han skriver i april 1850 till syster Mina:

»Nu kan du glädja dig att jag spatserar här i Uppsala med studentmössa. Vi togo examen i förra veckan 8 Westgötar. Jag har fått de flesta betyg av Westgötarna, nämligen 12. Adjuncterna här äro förfärligt nidska på betyg, således fick jag sänkt tre betyg. — Jag kommer väl att gå med Angbåt till Stockholm om onsdag, då Angbåten därifrån går på Fredag. Jag är således hemma i Medio av nästa vecka, ifall allt går väl och lyckligt.»

Clas Odhner tog sin studentexamen året därpå, 15 år gammal. Studierna fick för bröderna Odhners vidkommande inte fortgå i en följd. Efter faderns död förvärrades givetvis familjens ekonomi och de måste söka sig ut som informatorer. De närmaste åren finner vi dem på olika platser i Västergötland. Mina är som vanligt deras förtrogna, när de vill diskutera sina problem eller berätta om de familjer de kommit till, som t. ex. Clas i ett långt brev.

Hans trivs med den stora familjen, säger han, där »Majorn» dock har ett rysligt humör. Han lyckönskar sig själv till att inte vara beroende av honom, »ty jag är inte gjord till att krusa och taga emot ovet», skriver han. Han är glad att kunna fem timmar om dagen arbeta för egen del och ändå hinna med ett visst sällskapsliv. Han tyckte om musik, fastän han själv varken spelade eller sjöng, men han ville gärna sitta och teckna och var längre fram i sitt liv road av att se konst. Men hans allt uppslukande intresse var studierna.

Hade Clas Odhner kommit till Uppsala endast tio år tidigare, hade han fått uppleva det legendariska 40-talet. Endast några år senare var allt förändrat. Geijer var borta, många av de berömda professorerna, bland dem Atterbom, hade tystnat för alltid, Gunnar Wennerberg var lärare i Skara och satt ensam »i ett tyst rum vid en tyst gata i det tysta Skara». I Malla Silfverstolpes berömda salong liksom hos de »små Knösarna» hade det blivit ödsligt och tomt.

Men livet gick vidare och 1850 fanns ännu en hel del kvar av det gamla. Man vet egentligen ganska litet om Clas Odhners första år i Uppsala. Han tycks ha varit så absorberad av sitt arbete, att han inte hann med någon brevskrivning, i så fall skulle hans brev ha bevarats lika troget som brodern Mannes, av vilka ett 10-tal ligger här framför mig. Dessa brev är korta och olyckligt stilerade med dålig handstil till skillnad från Clas' brev, som är långa, innehållsrika och välskrivna.

Studenterna från Västergötland mottogs med särskild välvilja hos de professorer, som själva var därifrån, t. ex. professor Anders Fredrik Beckman, som Manne tacksamt omnämner i flera brev. För de studenter, som av ekonomiska skäl nödgades stanna kvar i Uppsala över t. ex. julhelgen, stod det Beckmanska hemmet alltid öppet. Det

var långt till Västergötland från Uppsala och man levde ju så att säga ur hand i mun.

Manne berättar om de enkla nöjen, som »västgötarna» ibland ägnade sig åt. Om en midsommarafton skriver han t. ex.:

»Midsommaraftonen firade vi på följande sätt. Vi uppreste på Nationens gård på övligt sätt en Maj-stång med alla nationernas både stora och små fanor i spetsen, så att det hela gav en imponerande anblick. Därpå sexades det under den grönklädda stången. Sedan började dansen. En hel hop folk av alla stånd, åldrar, nationer samlade sig hastigt och snart stod glädjen högt i taket, oaktat det ej fanns något sådant.» En annan gång skriver han: »I förra veckan hade vi den s. k. potatissexan, då nationen rodde ut till en skogsdunge och uppslog sitt tält. Det var särdeles roligt. Vi roade oss på eftermiddagen med att kasta boll, leka änkeleken och med andra gymnastiska övningar och sexade därpå, varvid potatisen utgjorde glanspunkten.»

Efter faderns död flyttade prästfamiljen Odhner till den lilla herrgården Trolmen, vackert belägen på Kinnekulles sluttning mot Vänern. Clas var nu familjens manliga stöd och att han tog detta med största allvar och plikt känsla framgår av flera brev. Inte minst hade han sin bror Manne att hjälpa och stödja. Dennes utpräglat musikaliska begåvning blev snarast ett hinder för honom i hans studier, och han hade svårt att överhuvud taget koncentrera sig på något. Clas skriver bekymrad till sin morbror John Ericsson i Amerika, att hos Manne fanns »olycklig obeslutsamhet i lynnet, brist i bestämd plan i studierna och ytterligt överdriven samvetsgrannhet».

Manne hade från början velat bli läkare men kom till den slutsatsen, att ingen patient någonsin skulle våga anförtro sig åt honom. Efter 10 års studier i Uppsala, avbrutna av långa konditioner, hade han ännu inte tagit någon examen. Men han hade redan då dragits in i pastor Rosenii väldiga väckelserörelse, som lik en stormvind gick fram över landet, dragande med sig hög och låg. Han bodde än här, än där hos »trossyskon» men led säkert nöd, till stor sorg för sin familj. Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, som väl ansåg sig kunna draga nytta av hans begåvning, sände honom slutligen till Uppsala, där han faktiskt i maj 1869 blev fil. dr. En sorts blygsamhet avhöll honom, sägs det, att vara med om sin egen doktorspromotion.

Någon egentlig nytta fick han inte av sin examen, utan han hamnade till slut bland huvudstadens fattiga befolkning, där han både frös och svalt. Han dog 1874 hastigt i tyfus, smittad på ett sjukhus, där han talade tröstens ord till de tyfussjuka. I en huvudstadstidning kunde man efter en tid läsa följande:

»Magistern» kallades han och bodde vid en av huvudstadens utkanter. Såg man honom, tänkte man gärna på den heliga Franciskus eller på någon annan asketisk medeltidsmänniska, ty hans ansikte vittnade på en gång om sedlig renhet och överdriven självspäkning. Vad gjorde han? Ja, se det var en fråga, som först efter hans död blev fullt utredd. Folk sade visserligen, att han gav språklektioner i sin bostad men man fann honom sällan hemma. I stället såg man honom ofta i en sal vid Grev Magnigatan, där han predikade för uteliggare från Ladugårdsgärdet, sjåare från Blasieholmshamnen och nyfikna gardister från gatan. — — — Hans rock var svartgrön och gammalmodig och trådsliten, vilket naturligtvis hade till följd, att Magisterns promotionskamrater med stor försiktighet undvek att hälsa — — —»

Allt detta måste ha varit en stor påfrestning för hela hans familj, som mindes honom som en glad, konstnärligt begåvad yngling hemma i Medelplana och i synnerhet för brodern Clas, som under tiden gått sin väg fram, målmedvetet och rakryggat.

Redan 3 år efter sin studentexamen var Clas Odhner vid 18-års ålder färdig med en utmärkt filosofie kandidatexamen. Vilket av dessa många ämnen skulle han nu välja för framtida studier? Troligen valde han till en början mellan filosofien och historien; han var under hela sitt liv en trogen anhängare av Boströms läror. Historien segrade dock, och vi skall nu följa historikern Odhner på hans klart utstakade väg.

Vad förde de tidiga åren av 50-talet med sig för den unge Clas Odhner? På försommaren 1852 reste uppsalastudenterna i ett stort antal till Kristiania till ett av de första mötena i den nyväckta skandinavismens tecken och Clas var en av dem, troligen den yngste. Den långa båtresan i junisolen utefter Sveriges kuster med festligt mottagande i Visby, Karlskrona, Lund och Köpenhamn och där-efter de glansfulla dagarna i Norges huvudstad, allt detta var oför- glömligt, blev den tändande gnistan. Det som 16-åringen Clas då upplevde av ungdomlig entusiasm fick en avgörande betydelse för honom, det blev en livsinställning, ett patos, som följde honom genom hela livet. Erik Axel Karlfeldt säger därom i sitt minnestal, då han 1904 efterträdde Clas Odhner på stol nr 11 i Svenska Akademien: »Skandinavismen var hans ungdoms lidelse och vi måste medge att det var en sådan av ädel art. Det var en stolt tid för Sveriges ungdom, den tordes sjunga ut över landet, den tordes låta sina ord leka med Nordens kronor.»

Clas Odhner var den förste svenska historieskrivare, som i sina läroböcker också skrev om Danmarks och Norges historia. Ingenting låg honom mera varmt om hjärtat än unionen Sverige—Norge. Han

slapp att uppleva de dystra dagarna 1905, då Norge gjorde sig fritt; han dog i juni 1904. Ännu så sent som 1902 anade han föga av vad som skulle ske, fastän han såg orosmolnen hopa sig. Det bevisar det tal han höll i Stockholm, då de kvarlevande deltagarna i Kristiania-mötet 1852 samlades kring detta minne. Det var vemodsfyllda ord han då talade. Emil Hildebrand har i sin minnesteckning över Clas Odhner 1919 citerat stora delar av detta tal, »vilket», säger han, »kan ge en föreställning av Odhner som talare».

»Vi ha,» sade den då 66-årige Clas Odhner, »nyss återupplivat minnet av studentmötet i Kristiania 1852 och därmed ha vi också återupplivat minnet av Norge, sådant det tedde sig för oss i vår ungdoms vår och tillika i de skandinaviska förhoppningarnas, den unionella stämningens vårperiod. — — Huru mycket har inte förändrats sedan dess — huru mycket har inte sedan dess de unionella sympatierna svalnat på båda sidor om Kölen? Vi, som voro med 1852, kunna ej utan vemod se denna tidernas omskiftelse. Vi ha visserligen under en lång levnad upplevat så många skingrade illusioner på livets olika områden, att vi fått lära oss resignationens konst, och vi borde därför ha lättare än andra att bära även detta med jämnmood. Men så nödvändig än resignationens konst må vara för oss gamle, kunna vi ej stanna därvid. Vi behöva, även vi, tro, hopp och förtröstan för framtiden, tro på den generation, som skall förvalta arvet efter oss, tro på det land, åt vilket vi offrat våra bästa krafter, och på dess broderland, hopp om en lyckosam framtid för hela Norden. Utan en sådan förhoppning vore det tungt att leva med tynande krafter, tungt att lämna detta livet med övertygelsen att ofärdens snart skall drabba vad vi här i livet älskat högst — — —.»

Ingenting kan ge ett starkare intryck av Clas Odhner som entusiastisk, lidelsefull skandinav än det brev, som han skrev till sin familj i Medelplana efter det bejublade studentmötet i Uppsala i juni 1856. Man kan väl säga att det utgjorde höjdpunkten på studentskandinavismen. Jag citerar brevet i sin helhet, ty få har väl skrivit utförligare, mera engagerat om dessa dagar i Uppsala och Stockholm än Clas i detta gulnade brev, som jag en gång fann bland hans syster Minas efterlämnade papper. Som vanligt var det till henne han skrev.

»Älskade Syster Mina.

Tack för ditt snälla brev jämte åtföljande medel, för vilka jag nu med-sänder kvitto. Jag borde ha svarat med omgående, eftersom det var fråga om affärer, men du skall veta att brevet anlände hit samma dag som de kära gästerna väntades, då således man hade annat att syssla med än att skriva brev. De flesta studenter nämligen hade gäster att mottaga och man gjorde följaktligen sitt bästa för att göra sina rum så prydliga och angenäma som möjligt.

Själva väntningsdagen var ibland de roligaste av alla dagarna. Gästerna väntades egentligen omk. kl. 8 på aftonen från Stockholm men redan vid

middagstiden erhöill man underrättelse om att de ej voro att förvänta förrän vid midnatten. Det oaktat voro gatorna och stränderna redan frampå eftermiddagen uppfyllda av promenerande nyfikna och flustret, som ligger mitt emot ångfartygens landningsplats, var aldeles proppat hela natten igenom ända till kl. 1/2 12, då vid 4 kanonskott från Slottsbacken alla värdar och studenter samlade sig i Odinslund och därifrån nedtågde och uppställde sig i god ordning vid landningsstället, där man knappt hade stått en halvtimme, då ungefär kl. 1 ett avlägset kanonskott förkunnade under allmänt jubel att fartygena ej voro långt borta samt gav signalen till kanonadens begynnande från slottsvallarna, vilken fortsatte ända till landstigningen. Till gäst hade jag en Dansk, som hette Gad, son till prosten Gad, min värd i Kjöbenhavn, jag kände honom således något förut. —

Bland de festligheter, som här förekommo, utmärkte sig isynnerhet balen, som var i hög grad lysande. Den stora Carolinasalen var smyckad på det praktfullaste: 40 ljuskronor, flera tusende ljus, vilka voro fästade i spiral runt omkring pelarna, spredo ett förbländande ljushav över den böljande, brokiga skaran, som vimlade, för att icke säga, trängdes i salen. I början, innan äldre personer avlägsnat sig, var hettan svår. Läger man därtill, att omkring 50 à 60 dansante damer illustrerade festen med sin närvaro, så kan man veta, att de unga främlingarna snart skulle stå i ljusan låga. Också var balen särdeles animerad. Det var roligt nog att blott som åskådare (ty Uppsaliensarna dansade icke alls) observera ett och annat. Våra damer voro sig fullkomligt olika: de hade bortlagt den stränga etikett, varmed de eljest alltid kringskansat sig: de voro livliga ja varma.

Överallt i staden liksom vid festerna i Botaniska trädgården och på balen vimlade »arm-umschlungna» par och inga förkläden ansågos behöfliga. Också gå åtskilliga berättelser om personer av båda könen, som lämnat varandra med ömmare känslor. Visitkort och buketter, ja till och med andra minnen, växlades av flera, som jag vet. En ung läkare, som heter Lie, en Norrman, har kvarstannat och reste för ett par dar sedan till Enköping för att fria till Amanda Afzelius, dotter av prosten Afzelius. Med ett ord, vårt gamla Uppsala var riktigt upp- och nedvänt: alla Classer av människor, studenter, professorer, borgare, brackor, ja, till och med förnämiteterna voro livvade av den mest glada, uppsluppna och poetiska sinnesstämning. Damerna gävo sin hyllning på det mest eclatanta sätt: först och främst skänkte de ett standar åt Norrmännen, likt det vi fingo av Christiania damer, vidare överhöljde de främlingarna vid alla tillfällen med blomsterregn, förutom alla buketter som (med en handtryckning) överlämnades personligen vid avresan.

Jag var med både på Drottningholm och Hasselbacken. Middagen hos H. Majestät på det förra stället var glanspunkten i det hela: först och främst var själva middagen så ytterst charmant och kunglig i alla avseenden, allting var läckert — bland maten observerade jag särskilt en utmärkt delicat vildsvinsskinka — och rikligt, och champagnen sparades minsann icke, men vad som gav festen sin största betydelse och intresse, var den utmärkta nedlåtenhet och förvånande borgerlighet som kung Oscar visade oss. — — —

Avresan från Stockholm var särdeles imponerande. Även då visade damerna ett stort intresse och gävo sin varma hyllning, även där bortlade de

för tillfället sin stelhet och vandrade utan betänkande arm i arm med studenterna.

Dagen efter vännernas avresa från Stockholm återreste jag till Uppsala: i början var det bra tomt efter så mycken fröjd men snart kom man in i de gamla vanorna. Mellertid vill jag ej ha varit frånvarande från studentmötet för mycket gott: det vissa är, att det verkat på mig, liksom på de flesta, livande, uppfriskande, värmande, höjande, att det har kvarlämnat många outplånliga intryck i själen, som jag hoppas ej skola bliva utan sin nytta och frukt, att det slutligen förskaffade mig flera goda vänner som jag är säker om att ej så snart glömma.

Vad kostnaderna beträffar, så hava de blivit jämförelsevis måttliga: den ordinarie har varit 30 Rd, därtill komma några smärre extra utgifter, samt Stockholmsresan, vilken knapp kostade 10 Rd. Jag hinner nu ej skriva mer. Hälsa så innerligt mycket till Mamma Sofie och Gabriella från Din ömt tillgivne broder

Clas»

En officiell redogörelse för detta studentmöte, tryckt hos Bonnier 1856, ger en mera initierad bild. Dikter skrevs av poeter som Blanche, Böttiger, Bjursten, Johlin, Tekla Knös, Nybom, Strandberg (Talis Qualis) och Säterberg samt av Grundtvig, Krogh och Welhaven. Antalet sådana dikter uppgick till närmare 50 st. och talen av olika personer, därav inte så få professorer, till inte mindre än 76. Antalet deltagare i studentmötet var 1 500.

Den okände författaren till ovanstående redogörelse skriver bl. a.: »Det var den pånyttfödda nationella poesien, som framkallade en nationell entusiasm, ur vilken helt naturligt framgick känslan av den nära stamsläktskapen och dess ömsesidiga rättigheter och plikter. — — Bägge brödrarikena hade sänt representanter, icke blott sin blommande ungdom utan jämväl av äldre män, fostrade i vetenskapens och statens tjänst och bland vilka några utgöra prydnader för sina fädernesland.» Från Norge hade kommit professorerna Boeck, Monrad och Welhaven, från Danmark Hammerich och Hartman samt redaktören för Fædrelandet P. C. Ploug, från Lund professorerna Lysander, Ljunggren m. fl.

I bokens slut heter det: »Vilken kort tid omfattar ej detta studenttåg och dock, vilken rikedom av fröjdfulla minnen, vilka fruktsamma frön till en lyckosam och ärofull framtid. — — — Hela Europa har med blandade känslor fäst sin blick på denna storartade demonstration av Danmarks, Norges och Sveriges studenter.»

Oscar I:s olika tal vid festligheterna på Drottningholm väckte den största entusiasm och säkert har han själv med sitt livliga temperament känt sig gripen. Han yttrade bl. a.:

»Varje sann fosterlandsvän skådar med glädje den Skandinaviska ungdomen här församlad i broderlig förening. Ungdom och framtid sammanblände sig så ofta i våra tankar, ty de höra varandra till, bägge omstrålas i dag av broderlighetens uppgående sol. — — Tvedräkten har flytt, hatet har försvunnit, våra skalder sjunga gemensamma lovsånger, våra svärd stå redo till gemensamt försvar, Skandinaviens andliga skatter strö sitt guld för gemensam upplysning och förädling. Hädanefter är krig Skandinaviska bröder emellan omöjligt.»

Efter 1855 tycks Clas Odhner ha varit bosatt i Uppsala och med största flit ägnat sig åt de historiska studierna; dock torde han under långa perioder ha bott i Stockholm för att utnyttja alla där tillgängliga arkiv. Han hade den stora förmånen att till lärare få Fredrik Ferdinand Carlson, föregångsmannen inom den historiska forskningen och historieskrivningen. I det vackra minnestal, som Clas Odhner i mars 1902 höll över honom på Vetenskapsakademiens högtidsdag (VA Lefnadsteckningar, 4, 1899—1912), har han skildrat sin avhållne lärare som historiker och statsman. Carlson efterträdde Geijer som professor i historia men kunde på grund av olika officiella uppdrag endast periodiskt sköta denna befattning. Clas fick emellertid djupgående intryck av hans inspirerande undervisning. Mycket av vad han i sitt minnestal anför såsom utmärkande för Carlson som historisk författare kan emellertid faktiskt sägas vara en karakteristik av honom själv i hans många historiska verk, t. ex. när han säger följande: »I formellt avseende äger Carlson den egenskap, som är att anse som historieskrivarens största förtjänst av detta slag: han behärskar sitt ämne, han vet att gruppera dess olika delar på ett klart och överskådligt sätt, han framställer allt i dess rätta sammanhang och ordning i enlighet med dess naturliga och historiska betydelse. Detta, eller med andra ord, kompositionen, är för ett arbete av sådant slag, som behandlar ett lands historia i hela dess omfattning, en lika svår som maktpåliggande uppgift. Häri visar sig i första rummet historieskrivarens konst, den som lyckats häri har konstnärligt behandlat sitt ämne — — —.» Ovanstående är sagt om Carlsons stora arbete Sveriges historia under konungarna av Pfalziska huset.

Av brev från Manne Odhner framgår att »västgötarna» ofta var gäster hos domprosten, teologie professorn Anders Knös i Uppsala. Han var sonson till den ovannämnde domprosten Andreas Knös i Skara och son till Carl Johan Knös, som också var domprost där. Anders Knös i Uppsala var gift med Gabriella Schönherr, dotter till kommerserådet m. m. Carl Johan Schönherr i Stockholm, även gods-

ägare i Västergötland. Släkten hade under förra århundradet inflyttat från Tyskland.

När Clas Odhner våren 1851 tog sin studentexamen i Uppsala och sedan på hösten återkom för att påbörja sina studier, har han säkert genast blivit mottagen som en kär gäst i det knösska hemmet. Mellan de båda familjerna Odhner och Knös hade ända sedan prostens Jonas Odhners tid rått ett varmt vänskapsförhållande. Domprostens näst yngsta dotter Emma var sex år yngre än Clas. Hon var alltså endast en 9-årig flickunge, när han första gången såg henne och eftersom Clas enligt traditionen tidvis var lärare för några av domprostens barn är det väl troligt, att han undervisat även henne. Redan tidigt fäste sig de båda ungdomarna vid varandra och 1858 tycks allt vara klart dem emellan. Clas var då 22 år och Emma 16.

Med all kraft och energi var Clas då redan mitt upp i förberedelserna för sin doktorsavhandling, som skulle utreda de svenska städernas historia före 1633. Redan nu, vid uppläggningsen av denna avhandling, visar han sig som den samvetsgranne och skicklige forskaren, som väl förstår att utnyttja sina många svärbemästrade källor. Ingenting nedskrivs som inte är källkritiskt penetrerat. Hans språk har visserligen ännu inte den spänst och smidighet som det senare fick, men det är sobert och lättillgängligt.

Titelbladet till den i Uppsala tryckta gradualavhandlingen har följande text: Bidrag till Svenska städernas och Borgarståndets Historia före 1633. Akademisk Avhandling som med Vittberömda Filosofiska Fakultetens tillstånd för Filosofiska Gradens erhållande kommer att offentlig försvaras av Clas Theodor Odhner Fil. Kand. av Västgöta Landskap å mindre Gustavianska Lärostolen onsdagen den 16 maj 1860.

Avhandlingen är tillägnad »Konungens Troman, Översten, Kommendören med St. Korset av K. Wasaorden, Kommendören av Norska S:t Olofsorden, Riddaren av K. Nordstjärneorden och av K. Ryska S:t Annaeordens 2:dra Klass Högvälborne Friherre Nils Ericson med vördnad och tacksamhet av Författaren».

Det är sin avhållne »Morbror Nils», som Clas Odhner på detta sätt vill tacka för värdefullt bistånd under studietiden och för visat vänligt intresse. Utom allt tvivel väntade Nils sig mycket av den unge Clas, och så ofta han kunde gjorde han sig underrättad om hans studier, trots att han just dessa år var den kanske mest upptagne mannen i riket. På hans axlar hade kungen 1854 lagt det

hårda arbetet att bygga de första svenska järnvägarna. Nu, 6 år senare, var det stora verket i det närmaste fullbordat. Från chefens sida hade det fordrats en arbetsintensitet och en organisationsförmåga, som samtiden måste beundra, och därtill kom det kristallklara intellektet, som aldrig sviktade. Bröderna Nils och John Ericsson ägde allt detta i högsta grad och inte så litet därav fanns också hos systersonen Clas.

Året 1857 hade en stor förändring skett i Odhnerska familjen. Äldsta dottern Sophie hade då gift sig med den unge lantbrukaren Emil Trotzig av en mycket gammal från Tyskland inflyttad släkt. Den hette ursprungligen Traubtzich och förde en druvklase i sitt vapen. De första generationerna av släkten hade på 1600-talet skapat sig väldiga rikedomar av kopparn från Kopparbergs gruva i Falun men dessa var nu för länge sedan förbrukade. Med Nils Ericsons ekonomiska hjälp kunde Emil Trotzig köpa den vackra herrgården Hornsund i hjärtat av Södermanland och dit flyttade hela prästfamiljen Odhner. Prostinnan och de hemmavarande döttrarna slog sig ned i en av flyglarna på gården och där brukade Clas besöka dem,

när han någon gång kunde slita sig från studierna. Där kände han sig ha ett hem.

Vi vet, att hela familjen med den största glädje och förväntan satte sig i postdiligensen för att resa till Stockholm och Uppsala till hans doktorspromotion den 31 maj 1860. På ett porträtt av min mormor Sophie bär hon den vackra klänning, som syddes enkom för detta tillfälle, det hittills mest högtidliga och festliga i familjens liv. Tyvärr har ingen av dem lämnat efter sig något som helst brev med beskrivning av denna festlighet.

Strax före Clas' disputation hade han och Emma växlat ringar och det var alltså hon, som fick binda hans lagerkrans till promotionen, en glad syssla som alltid utfördes av fästmör, fruar eller kvinnliga anförvanter till promovendi. Ännu finns i släktens ägo texten till den kantat (om vi får kalla den så) som uppfördes i domkyrkan denna dag. Den är skriven av den blivande professorn i Uppsala Carl Rupert Nyblom och musiken är komponerad av Dir. Musices Jacob Axel Josephson. Givetvis var det även han som ledde sången denna dag.

Bland 48 promovendi stod Clas Odhner som primus, belönades med det s. k. Geijerska priset och blev docent i allmän historia vid universitetet. På ett porträtt, tydligen taget vid detta tillfälle, ser man en ung man i långrock, hög vit krage och svart halsduk, virad åtskilliga varv runt halsen. Ansiktet är allvarligt med regelbundna drag, han har mörka ögon och mörkt hår samt en liten mustasch. Ganska snart tillkom ett pipskägg och sedan det helskägg, som ger ett så främmande drag åt de senare porträtten av honom.

De närmast följande åren efter gradualavhandlingen och promotionen var för Clas Odhner till brädden fyllda av produktivt arbete, där skrifter och föredrag kom i en jämn ström. Man måste beundra hans andliga vitalitet, receptiviteten och den nästan otroliga arbetsförmågan. Citat från ett otal historiska och filosofiska verk, de flesta utländska, vittnar om att han i det lilla lantliga Uppsala sannerligen inte var avstängd från det lärda Europa. Varje nytt vindkast därifrån noterades och granskades.

Som ett komplement till gradualavhandlingen skrev han redan 1861 Bidrag till svenska stadsförvaltningens historia, vilken uppsats samma år trycktes i Vetenskaps societetens årsskrift. Genom dessa två avhandlingar och en tredje med titeln Om de svenska städernas kommunala utveckling under sjuttonde århundradet, som publicerades i

Nordisk Tidskrift 1867, har Clas Odhner givit högst väsentliga bidrag till de svenska städernas historia. Nya landvinningar på detta forskningsområde har visserligen gjort, att hans arbeten numera förlorat något av sin aktualitet, men de har dock behållit sitt värde »genom det noggranna utnyttjandet av det på den tiden kända materialet», som bl. a. Emil Hildebrand uttryckt det.

Redan i början av sin studiebana tycks den unge Clas Odhner gjort klart för sig vikten av det mest noggranna genomgående av det tillgängliga källmaterialet, framför allt givetvis sådant, som förut ej begagnats. Såsom akademisk lärare både i Uppsala och Lund sökte han hos sina disciplar inpränta detta delvis nya sätt att nalkas det historiska skeendet.

I Nordisk Universitetstidskrift, gemensam för de tre nordiska länderna med utgivning i Köpenhamn, Lund och Kristiania, finner man i dess sjunde årgång 1861 en diger uppsats av Clas Odhner med titeln Om den nyaste Machiavelli-litteraturen. Den är skriven som en översikt och delvis kritik av tre nyutkomna verk av tyskarna Mohl och Vorländer samt italienaren Zambelli. Odhner var vid denna tidpunkt endast 25 år gammal men han ger sig frejdigt in i en delvis vass kritik av de ovannämnda arbetena. I sin långa artikel hänvisar han till tjogtals utländska forskare, vilka han alltså måste ha grundligt studerat. Vid denna tid torde han, förutom de klassiska språken, väl ha behärskat tyska, engelska, franska och italienska. Var det under sina föregående många och långa konditioner som han fått tid att grundligt lära sig italienska?

Som ett prov på den unge Odhners redan nu rätt utmejslade stil återges här ett brottstycke ur uppsatsens avslutning:

»Vi avsluta vår anmälan med en erinran. Den idé, för vilken Dante svärmat, som mäktat hänföra Machiavellis kraftfulla, beräknande ande, synes numera nära sitt förverkligande. Har M. således profetiskt omfattat en tanke, som först i en avlägsen framtid skulle till sitt djup och sin storhet fullt uppskattas och därvid givit prov på sitt snilles kraft, så har han dock i avseende på sättet och medlen för denna tankes utförande blivit av själva utgången på det avgjordaste vederlagd. Det var ej överensstämmande med försynens avsikter att detta stora mål skulle nås genom en Machiavellisk princip, genom den smidige, samvetslöse, energiske Fursten, hon hade därtill utsett andra redskap, de största motsatser till den förre som man gärna kan tänka sig.»

Nästa år, 1862, gav Clas Odhner ut en ganska märklig skrift, mycket litet känd inom den filosofiska litteraturen. Den hade titeln Om

möjligheten av historiens filosofi (84 tättryckta sidor). I ett av sina första brev från Uppsala hem till Medelplana nämner ju Clas att den redan berömde filosofen Christopher Jacob Boström skulle bli en av hans första lärare. Under hela sitt liv kom Clas Odhner att djupt beundra Boström och det var under dennes tid han lade grunden till sina djupgående filosofiska studier, som han under hela sin återstående levnad hade så stor nytta och glädje av. Clas Odhners filosofiska avhandling har nyligen fått de amplaste lovord av Alf Ahlberg, som anser den vara ett för sin tid märkligt arbete av en 26-åring. Det röjer, säger han, en ingående filosofihistorisk kunskap, åtminstone delvis byggd på primärkällor. Rent stilistiskt är det en högtstående bok. Avhandlingen trycktes i Uppsala Universitets årsskrift för 1862. Det exemplar, som nu finnes i släktarkivet, bär namnteckningen »John Ericson». Det är Nils Ericsons äldste son, bekant officer och riksdagsman i Lantmannapartiet, innan han blev landshövding i Jämtlands län, en kusin till Clas Odhner.

Även ur denna bok vill jag citera några avsnitt. Clas Odhner vill uppställa en definition på historien och ger den följande formulering: »Historien är den empiriska vetenskapen om de offentliga samhällena såsom fritt förverkligade i sinnevärlden.» Han fortsätter med att säga att om historieskrivaren vill rätt fylla sin uppgift har han »till en början att noggrant uppvisa det empiriska sammanhanget och förloppet av händelserna». Detta blir då för honom »den folie, vars riktiga beskaffenhet ensam kan göra framställningen till en spegel av verkligheten. — — — Under iakttagelsen av detta yttre förlopp får historieskrivaren dock aldrig förlora ur sikte det inre förloppet eller den evolution, som på frihetens oändliga område försigår, vars företeelser — — — förutsätta en fritt verkande förnuftig kraft såsom enda förklaringen till allt det nya, högre och bättre som den historiska utvecklingen innebär. Som densamma till en början och närmast synes utgå från de enskilda historiska personligheterna så blir den psykologiska iakttagelsen en ny uppgift för historieskrivaren.» Den enskilde måste av honom framställas »som ett förnuftigt organ för högre makter, nation, mänsklighet, religion.» Historikern måste alltså, anser han, »låta det nationella med sina bjärtare färger inta förgrunden, låta det allmänt mänskliga skymta i perspektivet och det religiösa utbreda sig som en grundfärg över det hela. Det är blott med en sådan anordning som det lyckas historieskrivaren att framställa en fulländad bild av förflutna tiders liv i dess individuella drag. — — — Då idén på detta sätt frambryster genom materialet övergår historieskrivningen till en konst».

Detta är första gången Clas Odhner talar om historieskrivningen som en konst och hur viktig denna fråga blivit för honom personligen bevisas bäst därav att han upprepade gånger återkommer till den. Det är överhuvud intressant att iakttaga hur ofta han också talar om det vanskliga i historieskrivarens uppgift och vad denne därvid har att rätta sig efter. I en längre granskning av ett stort historiskt verk, *Mänskliga utvecklingens historia*, utgivet av den lärde prästmannen Nils Ignell, säger han bl. a. året 1862: »I ett vetenskapligt arbete får det icke framträda något för vetenskapen och ämnet främmande syftsmål, man får icke på den historiska framställningen söka tillämpa vissa förutfattade åsikter och älsklings-satser. Vi kunna ej underlåta att upprepa denna gamla välkända regel, ty lika erkänd han är av alla, lika svår är han att följa.»

Under dessa arbetsfyllda år tog sig Clas någon gång en välbehörlig paus. Han reste då med sin unga fästmö Emma bl. a. till godset Ryfors i Nykyrka i Västergötland, där Emmas moster Josephine Schönherr var gift med godsägare Magnus Sager. Eller han gästade sin syster och sväger Emil Trotzig på Hornsund. Brev i släkten berättar därom. Hans mor och systrar bodde ju i en av flyglarna på godset. Vi vet att han då passade på att låta en byskräddare sy enklare kläder åt honom. Säkert var det ofta ebb i hans kassa; sitt första docentstipendium fick han först 1863.

Efter Emil Trotzigs hastiga död 1861 flyttade hela familjen till Torshälla, dit Clas också gärna reste. Det blev riktiga glädjedagar, då han och Emma kom på besök. Min mor, den yngsta av hans systers barn, har berättat hur man då på allt sätt sökte få det lilla hemmet så festligt som möjligt. Sedan morbrodern i Amerika, John Ericsson, med stor generositet åtagit sig att försörja familjen, kunde Clas, som givetvis kände sitt stora ansvar, med glädje säga sig, att den nu var ekonomiskt oberoende. I ett av de första brev han skrev till »morbror John» i New York säger han därom: »Det är en sådan lugn och trygghet åt mitt arbete att veta det min älskade mor och systrar nu ej behöva sakna livets trevnad och glädje, då morbror på ett så ädelt och äkta broderligt sätt sörjer för deras behov. Härför tackar jag min gode morbror först och sist och framför allt.»

Trettioåriga kriget, Gustav II Adolfs och drottning Kristinas tid blev Clas Odhners nästa stora forskningsfält. Som en inledning till de senare stora arbetena kom det 1862 ut ett litet tryck med titeln *Om pfaltzgreven Johan Casimirs förhållande till drottning Christi-*

nas förmyndare, ett föredrag, som Odhner hållit i Historiska föreningen i Uppsala.

I slutet av 1864 var Clas Odhner färdig med en avhandling, som hade titeln *Om svenska statsförvaltningens organisation under drottning Christinas förmyndare*. Han ville med den meritera sig för en ledig adjunktur i historia vid Lunds universitet. På dess titelblad står att den »med tillstånd av Vittberömda Filosofiska Fakulteten i Lund framställes till offentlig granskning av Clas Teodor Odhner, Docent i Historia vid Upsala Universitet». Man måste antaga att Odhner hann att försvara avhandlingen, innan han redan på nyåret 1865 gav sig ut på sin långa forskningsresa till olika arkiv i Europa. Det skulle dröja 16 månader innan han kom hem igen, och då väntade honom utnämningen till den sökta adjunkten.

Denna avhandling ingår som kapitel 2 i hans första stora standardverk, *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare*. Då källmaterialet till största delen fanns i Stockholm, måste han alltså under längre perioder uppehållit sig där. Den långa resan från Uppsala isynnerhet om vintern, då Mälaren var isbelagd, måste företagas i skjutskärra, släde eller diligens, den tog lång tid i anspråk och var inte utan sina strapatser. Järnvägen till Uppsala öppnades inte förrän 1866. Hur stod hans hälsa bi under dessa hektiska år? Han säger själv en gång att han liksom sin far hade »en svag kroppskonstitution».

I företalet säger Odhner att »trettioåriga krigets historia — — — varit omfattad med förkärlek och framkallat en mängd värdefulla arbeten». Däremot, framhåller han, har den *inre* utvecklingen i Sverige kommit att stå i skuggan och behandlats endast som ett bihang till det övriga. »Behovet har alltmer gjort sig gällande att få denna lucka fylld och sammanhanget uppvisat.» Hans arbete är därför ett försök att avhjälpa denna brist, för övrigt det första försök som gjorts, grundat på ett noggrant källmaterial. Han avslutar sitt företal med följande ord: »Att vi genom ett noggrant anförande av våra källor ökat bokens omfång lärer av ingen kännare ogillas. De många noterna och även i texten införda utdragen ur brev, protokoll och andra handlingar torde ofta bättre än några omskrivningar karakterisera tidens lynne, seder och språk samt ge läsaren en mera levande bild av både personer och händelser.»

Det sista är i viss mån typiskt för Odhner — han var i mer än ett avseende en modern vetenskapare och språkman. Också har Erik Axel Karlfeldt i sitt minnestal över honom i dec. 1904 vidrört just

denna detalj, då han säger: »Språket i denna mäktiga kulturskildring får sin färg av de många citaten. Den ålderdomliga svenskan och latinet klinga förträffligt ihop.»

Karlfeldt lade ner stor möda att få en så fullständig bild som möjligt av C. T. Odhner och hans verk, då han 1904 förberedde minnestalet i Svenska Akademien. Clas Odhners syster Mina, vilken han under alla år stått så nära, levde då ännu och var den som visste bäst besked om sin brors liv från vaggan till graven. Hon hade med sitt snabba intellekt försökt följa hans stora arbeten, men framför allt kunde hon berätta om hans familjeliv, om *mannen* Clas, hans enkla, vänliga, stilla och hjälpsamma väsen och mycket annat som Karlfeldt med glädje lyssnade till. För honom personligen var ju C. T. Odhner blott ett frejdat namn, en så gott som okänd personlighet, som han nu måste levandegöra.

Karlfeldt börjar sin beskrivning av Odhners första stora verk med följande ord: »Sveriges inre historia under drottning Kristinas förmyndare vidgar sig från de statistiska och förvaltningshistoriska undersökningarnas grundval till en kulturhistoria av sällsynt rikedom och fullödighet.» Det första kapitlet är en allmän översikt av de inre förhållandena i riket efter Gustaf Adolfs död. Ett prov på Odhners många gånger expressivt korthuggna stil ger första meningen däri: »Stora framtidsplaner hade följt sin upphovsman i graven på Lützens olycksdag.» De efterföljande kapitlen kännetecknas av en klar disposition av det väldiga materialet.

För Odhner var som bekant det personliga i historien det främsta, och det är därför inte förvånande att en personlighet av ovanliga mått kom att dominera, nämligen Axel Oxenstierna. Det har flera gånger framhållits att i teckningen av honom visar sig Odhners stora förmåga av historisk porträttkonst. Mycket intressant är t. ex. jämförelsen mellan Oxenstierna och Richelieu. »Man kan inte undgå», säger Odhner, »att ställa dessa båda samtida storheter jämte varandra, jämförliga i många avseenden, i så många andra olika.» I ett längre avsnitt ger han en delvis lysande bild av dem båda: Richelieu, till vars sjukrum alla politiska trådar löpa samman och varifrån han, oberoende av en svag konung, spinner hemliga nät »kring sina och Frankrikes fiender». Han gör sig allvetande, säger Odhner »genom dolda, ofta orena kanaler» och han måste alltid frukta att en dag störtas »i avgrunden». Bredvid honom står Axel Oxenstierna, en stor statsman i en tryggare personlig och politisk ställning, som »under

ständig beröring med människorna sett allt med egna ögon och kan handla därefter». »Han har icke den äran som Richelieu att hava infört Europa på en ny om ock olycksbringande bana men han har den måhända större att med ringa medel hava i sitt fosterlands torftiga jordmån utsatt en oförgänglig odling, kraftig att överleva olyckans skiften och tillförsäkra en sen eftervärld rika skördar.»

De tre statsmän, som ledde Sveriges öden under första hälften av 1600-talet är enligt Odhner att karaktärisera på följande sätt: »Karl IX:s djärva och hårda viljekraft var ägnad att rödja, bryta och lägga grunden, Gustaf Adolf var det skapande snillet i högsta mening, som förde samhällsbyggnaden i höjden med starka murar och fasta valv och Axel Oxenstierna slutligen var företrädesvis det ordnande snillet, som fullbordade verket, inredde det för sitt ändamål och anvisade vart och ett dess rätta plats i det hela.»

Clas Odhner kan med detta arbete, som av Emil Hildebrand betecknas som »en bedrift», definitivt räknas in bland eliten av historiska forskare och historieskrivare i vårt land. Hans språk hade under de fem åren (1860—65), då han utarbetade en rad skrifter, blivit alltmer finlipat, klart och åskådligt. Han hade lätt att finna adekvata och koncisa uttryck för vad han ville ha sagt.

Tilläggas bör att det första kontrakt Clas Odhner skrev med Nordstedts förlag i Stockholm gällde just detta verk. Kontraktet är daterat 24 febr. 1864, och det sägs däri att »Jag C. T. Odhner överlåter härmed förlagsrätten till ett av mig författat arbete Drottning Kristinas förmyndarregering». Den slutgiltiga summan, som av förlaget utbetalades, belöpte sig till 780 rdr, vilka av Clas Odhner utkvitterades 19 jan. 1865.

När ovannämnda bok nu var tryckt och utlämnad till allmänheten, kunde Clas Odhner givetvis känna ett visst lugn inför den studieresa till utlandet, som han så länge planerat. Han hade sökt och erhållit »Riks-Statens akademiska rese-stipendium», som det då hette, och han var en av de första forskare, som vistades utomlands under så lång tid som sexton månader. Detta stipendium blev emellertid inte tillräckligt, utan han fann sig nödsakad att i nov. 1865 från Wien, där han då vistades, begära ytterligare 800 rdr.

I sin skrivelse redogör han utförligt för vad han dittills uträttat. För att forska i Sveriges politik vid Westfaliska fredskongressen hade han besökt Central-arkivet i Venedig och Statsarkivet i München

»med där förvarade diplomatiska relationer och aktstycken». I Wien forskade han i de kejsrerliga arkiven och måste stanna ytterligare en månad. Därefter återstod Berlin, Dresden och Hannover. Han avslutade sin skrivelse med följande: »Som ovannämnda forskningar röra ett viktigt kapitel av Sveriges diplomatiska historia, vilket utländska författare på grund av ensidigare källstudier ofta missförstått och skevt bedömt, från Svensk sida aldrig varit föremål för särskild och närmare behandling, så torde de för detta ändamål företagna arkivstudierna vara av behovet påkallade samt böra fullföljas och avslutas.»

Under påsken 1865 tycks Odhner ha befunnit sig i Rom. En noggrann beskrivning av dessa festliga påskdagar får man i en bok med titeln *En resa i Italien år 1865*. Den är skriven av en annan svensk, blivande landssekreteraren i Göteborg Henric Westin, en klassiskt lärd herre, »en kvick, glad, begåvad lycklig man, som älskade människorna, naturen och konsten». Så har hans vän Sven Hedin beskrivit honom i det företal till boken som denne skrev, då Westins manuskript åtskilliga år (1919) efter sin författares död gavs ut. Det var just denne man som Clas Odhner en kväll någon av de första dagarna i maj mötte på »Solen», en liten enkel osteria i hjärtat av Rom. Man satt där på träbänkar vid grovt tillyxade bord och lät sig mat och vin väl smaka. De båda herrarna tycks ha funnit varandra, ty innan kvällen var till ända, hade de, på Odhners förslag, beslutat att tillsammans göra en fotvandring i Sabinerbergen. De ville se på naturen men framför allt lära känna lantbefolkningen. På 14 hela sidor i boken skildrar Westin ingående denna vandring, som sannerligen inte saknade sina poänger. Allt på denna landsbygd var ytterligt primitivt, det var som att komma 100 år tillbaka i tiden. På de högsta bergstopparna — ett skydd mot fiender — låg små städer uppkrupna, medan deras invånare odlade sin jord nere i dalarna. Varje kväll fick de båda trötta vandrarna söka sig upp längs långa trappor och branta gränder i hopp att finna nattlogi i någon vänlig familj. Ofta var de små stigarna så steniga och branta att endast åsnor kunde ta sig fram på dem. En annan gång fick de tillfällig snålskjuts med en primitiv postkärra. Efter fem dagar vandrade de ned till Tivoli, där den nya tiden väntade dem i form av en diligens in till Rom.

Tyvärr är detta den enda gången man får berättat något personligt från denna långa studieresa. Alla de brev han måste ha skrivit till sin fästmo eller till mor och syskon är borta, och han tycks heller inte ha nedskrivit någon reseberättelse.

På hemvägen till Uppsala i maj 1866 uppehöll sig Clas Odhner 14 dagar i Lund för att ställa i ordning sitt blivande hem; det hade då redan lyst första gången för honom i Uppsala. Under sin bortovaro hade han nämligen blivit utnämnd till adjunkt i historia vid Lunds universitet.

Den 10 mars 1865 hade tio professorer vid universitetet varit kallade att utse ny adjunkt i historia. Sökande var även Martin Weibull, född 1835, docent i historia vid deras eget universitet. Odhner hade strax förut i Lund offentligt försvarat sin förut nämnda avhandling och professorn i historia Niklas Tengberg hade varit hans förste opponēt. Det blev också denne som fick redogöra dels för denna »disertation», dels för Odhners kompetens över huvud taget. Om Odhners försvar av sin avhandling säger Tengberg bl. a. att detta »vittnade om en ingalunda vanlig katederskicklighet och uppfyllde fullkomligt sitt ändamål». Efter att ha konstaterat, att »Magister Odhner efter gradualavhandlingen utvecklat en verkligt förvånande författarverksamhet», granskar han ingående de skrifter som Odhner på den korta tiden av knappa fyra år författat. Tengberg slutar med att berömma det av Odhner i slutet av 1864 fullbordade stora verket Sveriges inre historia under drottning Kristinas förmyndare och säger bl. a. att detta arbete bör »tillerkännas karaktären av ett av de värdefullaste bidrag till vår författnings- och kulturhistoria, som i senare tider blivit offentliggjorda.»

Clas Odhners båda provföreläsningar, den ena om Henrik IV:s utländska politik, den andra om Girondisternas syfte och orsakerna till deras fall fick de amplaste vitsord av professor E. Olde i ett längre anförande, som i protokollet är ordagrant återgivet: »Docenten Odhner kan med skäl sägas redan hava intagit en plats vid sidan av Sveriges mognare historiska forskare och han har för övrigt även röjt sin utomordentliga kallelse att bliva akademisk lärare genom sin överlägsenhet i det muntliga föredragets konst.» Om Henrik IV:s utländska politik säger han bl. a.: »Det var en med mästerhand tecknad tavla, där de rika detaljerna grupperade sig i klart framstående bilder.» Olde talar också om Odhners livliga framställningskonst — »man trodde sig avhöra en väl genomtänkt improvisation snarare än en skriven avhandling».

Professor Tengberg ger ett avgjort företräde för Odhner »i anseende till hans högre vitsordade kunskaper i den filosofiska graden med därtill hörande disputationsspecimen och hans rikhaltiga och med flera offentliga pris belönade författarverksamhet». Professor

Ljunggren, som senare skulle bli en av Clas Odhners mest trofasta vänner, gav ävenledes företräde åt honom »på grund av hans flerfaldiga och högeligen förtjänstfulla arbeten samt hans genom dem ådagalagda vidsträckta historiska forskningar, mångsidiga bildning och beundransvärda arbetsförmåga». Man bör komma ihåg att Clas Odhner vid denna tidpunkt ännu inte fyllt 29 år.

Bland John Ericssons efterlämnade papper finns ett brev från Clas Odhners fästmö Emma Knös, skrivet i Uppsala i maj 1866. John Ericsson hade från sin hektiska tillvaro i New York tagit sig tid att då och då skriva till sin systerson, vars historiska arbeten han djupt beundrade och uppskattade. De båda — Clas och hans morbror — hade mycket gemensamt — inte minst den hart när otroliga arbetsförmågan.

Brevet från Emma Knös lyder så:

»Min vördade Morbror. Ehuru vi ej kunna äga någon förhoppning att få se vår vördade Morbror vid vårt snart stundande bröllop, ber dock min Mor och jag att få översända medföljande bjudningsbrev för att visa vilken dag som är utsatt därför, och hoppas vi att vår vördade Morbror, som omfattat oss med så mycken godhet, även på denna för hela vårt liv så viktiga dagen med vänskap och deltagande tänker på oss. Pingstdagen var vår första lysningsdag och var det mycket påkostande för mig att då sakna min älskade Clas. Så mycket han än önskat vara hos mig var det honom alldeles omöjligt, emedan han nu hade mycket att bestyra i och för vår bosättning. Han har omkring fjorton dagar varit i Lund och där varit sysselsatt att ordna det egna hemmet. Om lördag hoppas jag att efter sexton månaders skilsmässa åter få omfamna honom och motser jag dagen med längtan och glädje. — — — I den förhoppningen att om vi ej vid detta tillfälle så vid ett annat få se min vördade Morbror i eget hem tecknar jag

med djup vördnad och tacksamhet Emma Knös.»

Bjudningsbrevet, undertecknat av Gabriella Knös, född Schönherr, inbjöd till »Vigselakten emellan Adjunkten vid Lunds Universitet Philosophie Doctorn Clas Teodor Odhner och min kära dotter Emma Hedvig Charlotta den 12 juni 1866 i Uppsala».

Hösten 1866 började alltså Clas Odhner sin tjänst vid Lunds universitet, som han sedan skulle komma att tillhöra i 21 år. Sedan de nygifta tillbringat en tid av sommaren hos familjen, flyttade de in i sitt nya hem. Det första brev som finns bevarat från Clas till John Ericsson återges här i sin helhet (brevväxlingen på KB):

»Min gode, vördade Morbror!

Då jag vet att min gode Morbror med nöje och intresse mottager alla underrättelser från fädernesland och släkt så vågar jag åter upptaga Morbrors dyrbara tid med några rader. Först ber jag enligt gammal god sed få tillönska min gode Morbror lycka och välgång av det nya år, som nyss gjort

sitt inträde. Måtte det bära hälsa, kraft och glädje i sitt sköte! Vi här hemma hyste länge det glada hoppet att detta nya år skulle återföra Morbror till fäderneslandet åtminstone på någon tid, att Mamma skulle få återse den älskade, så länge saknade brodern och att vi, hennes barn, skulle få göra personlig bekantskap med den man, som vi ha att tacka för så mycket, som vi tro oss så väl känna till sinne och hjärtelag, men vars drag blott genom en bild äro oss bekanta. Men då Morbror blivit förhindrad från resan av viktiga skäl, däribland även politiska, så måste vi foga oss i nödvändigheten och hoppas på ett gynnsammare tillfälle.

Sedan jag sist skrev — det var från Wien — har jag både återkommit till fäderneslandet, firat mitt bröllop och bosättning med min lilla hustru i Lund, vid vars universitet jag är anställd och nu ett halvt år varit i tjänstgöring. Både jag och Emma trivas förträffligt. Visst bo vi tämligen avlägset både från mitt och hennes hem, men den direkta järnvägsförbindelsen skall sätta oss i stånd att någon gång varje år återse vår släkt. Vi hava ock här på stället flera gamla goda vänner, med vilka vi umgås, men det bästa och käraste sällskapet hava vi av varandra och äro därför i föga behov av yttre umgänge. Vi hava en mycket liten men nätt och trevlig bostad, något avlägsen men vår och sommar välbelägen vid en av stadens promenader, sund och lantlig. Tack vare Morbrors godhet ha vi kunnat inreda och möblera våra rum nätt och trevligt, ja till och med fint, och vi önska blott att Morbror måtte själv kunna se och glädja sig över den trevnad, för vilken vi så väsentligen hava Morbror att tacka. Emma och jag åtnjuta Gudskelov en god hälsa och äro begåvade med friskt och gott hopp. Det var ej mycket jag hade att erbjuda min lilla hustru i yttre hänseende men med arbetsamhet och god vilja kan man förbättra sin ställning och Emma har både förstånd att finna sig i små villkor och förmåga att reda sig med små tillgångar. Alltså är det med gott mod vi gå framtiden till möte. — — —» Clas berättar vidare att han skall resa till Stockholm »för att deltaga i en av K. M. tillsatt kommitté rörande den historiska och geografiska undervisningen i riket.» — — — »Jag är tillfredsställd med min verksamhet härstädes och lämnar min befattning rätt mycken tid övrig till egna studier och litterära sysselsättningar. — — — Gud välsigne och beskydde vår älskade Morbror önskar av varmaste hjärta Morbrors vördnadsfullt tillgivne systerson Clas Odhner.»

I nästa brev från september 1867 berättar han, att han sänt sin morbror ett av sina arbeten och fortsätter:

»Det utgör ett försök att skildra Sveriges inre utveckling under den tid, som i yttre hänseende varit den ärofullaste i vår historia men som även i det inre för det fredliga arbetet erbjuder det största intresset. Det var Axel Oxenstjerna som ledde såväl det ena som det andra och hans bild utgör därför alltigenom medelpunkten i min framställning.»

John Ericsson svarar honom med följande:

»Min bästa systerson. Genom din mor vet du säkert att jag med mycket intresse läst ditt sista arbete. Mottag min tacksägelse för de många viktiga upplysningar jag erhållit genom din klara framställning. Din stil är särdeles

enkel och fullt övertygande emedan den bär sanningens prägel. Jag verkligen beundrar din talang att med få ord kunna tydligt meddela dig. Om alla skriftställare ägde denna skicklighet så kunde vi läsa och lära mycket, som nu i brist på tid förbliver dolt. Med hjärtliga hälsningar till din hustru alltid, min bästa systerson, din tillgivne morbror J. Ericsson.»

Så gott som omedelbart efter sin hemkomst skrev Clas Odhner ner sina alldeles färska forskningsresultat från arkiven i Venedig. De trycktes i Nordisk Tidskrift under titeln Sveriges förbindelse med Venetianska republiken under sjuttonde århundradet. Det måste ha berett honom stort nöje att nu med hjälp av venetianska acta kunna reda ut den invecklade politiska härva som denna »förbindelse» bildade. Karl IX, Gustaf Adolf, drottning Kristina och inte minst Richelieu var inblandade däri. Under 1630- och 40-talen kom venetianska sändebud till Sverige för att bl. a. söka utverka dess hjälp mot Venedigs just då värste fiende, turkarna. Venezianaren Gerini vistades sålunda under några vintermånader vid det svenska hovet och har en hel del att berätta om detta avlägsna land och dess invånare. Att svenskarna visade sig vara »blott till namnet barbarer», var en källa till stor överraskning både för honom och Venedigs särskilda delegat i fredskongressen i Münster, Contarini.

Drottning Kristinas utsända sändebud i Venedig, Palbitzki, hade förutom sina diplomatiska uppgifter även den att till den konstälskande drottningen införskaffa kopior av berömda statyer, främst från Florens. Han skulle även av den berömde målaren Claude Lorrain, verksam i Rom, beställa målningar av tolv av Roms vackraste vyer.

Mot slutet av århundradet upphörde all politisk kontakt mellan Sverige och Venedig. Denna en gång så berömda republik förlorade alltmer sin ledande ställning i Italien och det övriga Europa. Odhner säger därom, att »den fordom så starka republiken dog en neslig strådöd utan att någon rörde sig till dess bistånd eller beklagade dess fall».

Med intresse och glädje påbörjade Clas Odhner sitt arbete vid Lunds universitet, och »hemmastunderna» med den unga hustrun blev säkert inte så många som han önskat. För åren 1868 och 69 omtalar universitetets årsskrift, att adjunkt Odhner föreläst onsdagar och lördagar, det ena året över Skandinavismens historia under unionstiden, under det andra över svenska statsförvaltningens historia.

År 1868 hade 200 år förflutit sedan universitetet grundlades och redan 1866 begärde man att få fira en »secularfest». Begäran bifölls och adjunkt Martin Weibull uppdrogs att skriva universitetets historia. Hösten 1867 beslöt man att festen skulle avhållas den 27, 28 och 29 maj nästa år. Man bestämde också vilka som skulle inbjudas från universitet, akademier och lärda samfund i Sverige och utlandet, vilka som skulle bli jubel- resp. hedersdoktorer etc. Säkert med stor glädje erfor Clas att bland hedersdoktorerna också befann sig hans käre morbror John Ericsson, vars namn nu efter Monitors seger på Hampton Roads och monitorernas segertåg över världen var på allas läppar. Ingen visste då i Lund att John Ericsson just då var helt absorberad av en ny vetenskap: solenergin i mänsklighetens tjänst.

Att »morbror John» skulle personligen infinna sig i Lund hyste han ingen förhoppning om — alltför väl visste han vad som hindrade honom. Hemma i prästgården i Medelplana hade han vuxit upp tillsammans med sin kusin och fosterbror Hjalmar, John Ericssons son med den vackra Carolina Lilliesköld från Jämtland, hans ungdomskärlek. Giftermål mellan de båda unga var inte att tänka på sedan Carolinas andryge far förklarat, att han aldrig gav sin dotter till »en ofrälse och en man utan framtid». Långt senare blev Carolina gift med professor Carl Johan Schlyter i Lund, den berömde juristen. Det blev inget lyckligt äktenskap — Schlyter var en ytterst konservativ rättslärd, som t. o. m. ansåg sig böra utöva husagan i sitt hem. Han avskydde blotta namnet John Ericsson. Sin son Hjalmar Elworth fick Carolina aldrig återse efter den novemberdag 1826, då han togs ifrån henne för att utackorderas i en bondfamilj i Dalarna. Därifrån hämtades han till den Odhnerska prästfamiljen. Han var en stor begåvning och slutade som överdirektör vid Statens järnvägar.

Det var klang- och jubeldagar i ett sommarliknande Lund, då staden blev mötesplatsen för en lång rad lysande företrädare för lärdom och vetenskap. De lummiga träden stod i sin första grönska, fruktträd och buskar var i full blomning och den festklädda menigheten gav ytterligare liv och färg. Hela Lund och den omkringliggande landsbygden var dessa dagar på benen.

Den 28 maj på kvällen kom med den nyöppnade banan Stockholm—Malmö Karl XV med brodern prins Oscar, och därmed kunde festligheterna ta sin början. Redan kl. 6 nästa morgon tillkännagav kanonsalut, att nu var de stora dagarna inne. Kl. 11 ägde den stora festprocessionen rum med all akademisk festivitas. I dom-

kyrkan talade den lärde professor Albert Lysander på latin och en blandad kör på 200 röster sjöng en kantat. Sjelva högtidstalet hölls av universitetets rektor professor Gustaf Ljunggren. Det var inget kort tal — i Minnesskriften över festen upptar det 6 tättryckta sidor. Man glömde inte heller den materiella välfägnaden med rätternas mångfald vid de många middagarna. Dagen avslutades med stor bal på Akademiska Föreningen och 500 av stadens fattiga fick äta på stadens bekostnad.

Nästa dag var promotion inom teologiska och juridiska fakulteterna. Promotor för den sistnämnda var Carl Johan Schlytér. På kvällen brändes av ett jättefyrverkeri på Tegnersplatsen med bl. a. kungens namnschiffer i sprakande eld, en ny kantat med musik av August Söderman framfördes o. s. v. Sista dagen, den 29 maj, var promotion inom medicinska och filosofiska fakulteterna och bland hedersdoktorerna befann sig alltså »Kaptenen, Commendören av Stora Korset av N. O., Commendören av S:t Olofs O. m. m. John Ericsson.»

Den bankett, som staden Lund anordnat som en avslutningsfest, hade mer än 800 deltagare — det blev en verklig folkfest. Och därmed kunde det lilla Lund återgå till sin vanliga lugna tillvaro. Intet har bevarats till eftervärlden av några ev. brev från Clas Odhner om hur han och Emma upplevde dessa festdagar. Han nämns i Minnesskriften som talare vid åtskilliga tillfällen.

Hade secularfesten firats under de mest gynnsamma auspicer i den vackra månaden maj blev nästa högtidlighet i studentstaden av helt annat slag. Den 30 november hade 150 år förflutit efter Karl XII:s död, och man beredde sig att fira detta hjälteminne i ett mörkt och höstligt Lund. Clas Odhner hade blivit ombedd att hålla högtidstalet, Karl XII hade ofta varit föremål för hans studier, och han hade bildat sig ett eget omdöme, inte så litet i opposition med det gängse traditionella. Han började sitt tal med att konstatera att Karl XII är den enda stora gestalten i vår historia som förmått samla *hela* nationen kring sitt namn; i verkligheten har under århundradenas lopp en hel folksaga bildats omkring honom. Men, säger Odhner, folktraditionens bild av hjältekonungen är i många avseenden inte densamma som historieforskningens. Och även där går omdömena starkt isär. Vari ligger förklaringen till detta? Svaret kan, enligt hans mening sökas hos Karl XII själv, i »denna sällsamma gåtolyka karaktär med dess egendomliga förening av varandra helt olika egenskaper, dess blandning av fornnordisk kämpakraft, okuvlig energi,

hänsynslös rättskänsla, ett skarpt framtiden omfattande förstånd» o. s. v.

Men något högst väsentligt fattas — Odhner kallar det *omdöme*, »förmågan att bedöma längden och svårigheten av den väg, som leder till målet». Detta omdöme hade hos Karl XII aldrig blivit utbildat under hans tid som självrådlig envåldshärskare, och han saknade helt som Odhner uttrycker det »den ingivelsens slagruta, som osvikligt ledde Gustaf Adolf genom alla svårigheter». Odhner ger många exempel på de möjligheter som Karl XII genom brist på politiskt omdöme lät gå sig ur händerna. Detsamma kan sägas om de inre förhållandena i Sverige under hans regering. Visserligen var han, enligt Odhner, en reformator i stor stil med djärva, nyskapande idéer men även här brast det i utförandet.

Mot slutet av sitt långa tal övergår Odhner att betrakta Karl XII ur en annan synvinkel. Han visar upp den sida av den gåtfulla personligheten, som gjort honom till en av nationens stora hjältar, nämligen hans flärdlöshet, gudsfruktan och rena seder, med ett ord, hans sedliga storhet. Allt det manar nu till eftertanke, — »alltför länge ha vi lekt med de hugstora orden och berusat oss med de stora minnenas skummande bägare». »Men», fortsätter Odhner, »om vi låta detta minne av en stor konung stärka, höja och rena vår fosterlandskänsla och hela vårt nationella liv, då ha vi värdigt firat Karl XII:s fest.»

I huvudstaden hade man nyligen rest den bekanta statyn över Karl XII och bland de största bidragen befann sig ett från John Ericsson i New York. Clas Odhner sände det tal han hållit till sin morbror, och John Ericsson tackar honom i ett följande brev: »Med särdeles nöje har jag läst ditt tal på 150-årsdagen av Karl XII:s död. I sanning giver detta korta tal ett bättre begrepp om Karl XII än mången historia jag läst i utlandet. Ditt uttryck att 'utan förmågan att bedöma längden och svårigheten av den väg, som leder till målet skall även den starkaste viljekraft brytas mot verklighetens många stöttestenar' förtjänar att ristas i guld över ingången till varje institution, ämnad att utbilda fosterlandets unga män.»

I dec. 1866 hade K. Maj:t utsett sex historiker att bilda en kommitté i syfte att »granska förhandenvarande, till elementarläroverkens tjänst utgivna läroböcker inom historiska och geografiska undervisningens område samt avgiva utlåtande rörande de grundsatser, efter vilka sådana läroböcker lämpligen böra uppställas». Av de sex

ledamöterna var Carl Gustaf Malmström och Cías Teodor Odhner båda akademiker med lång akademisk skolning bakom sig, de övriga fyra var läroverkslärare. Odhner blev kommitténs sekreterare och alltså den som fick bära tyngsta bördan. Man märker mer än väl att det är han som skrivit det Betänkande som kommittén 22 aug. 1868 kunde inlämna till K. Maj:t.

Då hade kommittémedlemmarna endast haft ett år och åtta månader för sitt dryga arbete att granska inte mindre än 112 läroböcker, bland vilka särskild uppmärksamhet ägnades åt 24 i svensk historia och 44 i allmän historia. Bland dem som då användes i den historiska undervisningen befann sig åtskilliga, som nu var ute i stora upplagor och lästes i de flesta svenska skolor. Det torde därför inte ha varit en varken lätt eller angenäm uppgift för kommitténs herrar att skärskåda dessa, bedöma dem från olika synpunkter och därefter avge ett fullt oväldigt utlåtande. Att detta i de flesta fall blev klart negativt torde icke gjort det hela behagligare.

Här nedan följer några av anmärkningarna: »Hela den nya forskningen är för densamma främmande» — — — »Framställningsättet är föga tilldragande för ungdomen» — — — »Författaren har underskattat kronologins betydelse i historien» — — — »Arbetet röjer bristande förmåga att skilja huvudsak och bisak» — — — »Det faktiska innehållet lämnar mycket övrigt att önska i noggrannhet och pålitlighet» o. s. v.

Bland läroböckerna i historia befann sig också en, författad av Georg Starbäck, som nu 1866 var ute i femte upplagan. Starbäcks Historiska Berättelser hade ju redan blivit en kär läsning för svenska folket, liksom också senare hans Historiska romaner. Som läroboksförfattare var han emellertid, enligt kommitténs förmenande, inte lika lycklig. Man säger visserligen i sitt utlåtande att han har »ett livligt och lättfattligt sätt att berätta», att hans läsebok innehåller »varma och fosterländska skildringar av epokgörande händelser» men det slutgiltiga omdömet blir trots allt negativt, främst beroende på »hans ytliga bekantskap med källorna och för liten noggrannhet i deras begagnande».

Bland Cías Odhners efterlämnade papper finns ett brev (i LUB), skrivet av honom 1874 till biskop Ebbe Bring. Denne tycks önska medverka vid en insamling till förmån för Starbäck, som hade ekonomiska bekymmer. Odhner skriver:

»— — tager mig friheten nämna att jag ogärna skulle vilja instämma i några synnerliga lovord över Starbäcks författarskap från vetenskaplig syn-

punkt. Även hans läroböcker lida av betydliga brister med avseende på noggrannhet och tillförlitlighet. Starbäcks förtjänster äro den varma fosterlandskänslan, det livliga, högstämde framställningssättet, den målande, fantasirika skildringen i hans skrifter, beräknade mest för den stora allmänheten. Med sin begåvning hade han tvivelsutan kunnat gå ganska långt om ej yttre omständigheter och ekonomiska bekymmer nödgat honom till mångskriveri med ty åtföljande missriktning. I varje fall har dock hans verksamhet varit nog betydande och för allmänheten gagnande att berättiga till ett sådant upprop till densamma som det ifrågavarande.»

När det till slut blev tal om vem som skulle åtaga sig att skriva en lärobok i historia efter ovan citerade, uppställda fordringar, blev det Clas Odhner, som — säkert inte utan en viss tvekan — åtog sig det ur åtskilliga synpunkter svåra uppdraget. Hildebrand säger, att det var »en djärv uppgift», och så djärv var den förvisso att man har anledning fråga sig, vad som förmådde honom därtill. Ekonomisk vinning var det troligen inte, så litet bevandrad i ekonomiska frågor som han var. Han visste säkert mycket litet om hur en lärobok betalas, och inte heller kunde han veta något om hur den skulle bli mottagen. Men han var starkt medveten om att hans föregående forskningar givit honom den vördnad för den historiska sanningen, som var nödvändig för att en lärobok skulle få ett verkligt sakligt värde. Och han ville, som han själv säger i *Betänkandet*, ge den svenska ungdomen »den första, den käraste, den nödvändigaste delen av den historiska undervisningen». Att få skildra fosterlandets historia för denna ungdom, det var säkert en gammal önskedröm, som nu blev förverkligad.

Endast ett år efter det att *Betänkandet* inlämnats till Kungl. Maj:t hade Odhner hunnit så långt i författandet av denna lärobok att han 5 juli 1869 kunde skriva kontrakt med Norstedts förlag i Stockholm. Första upplagan bestämdes till 2 300 ex., för vilken förlaget betalade honom 2 000 rdr att utbetalas i tvenne hälfter.

Att denna första upplaga av boken genast skulle inbringa honom lika mycket som hans adjunktslön på 2 000 rdr om året, blev säkert en lika oväntad som glad överraskning. Och troligen anade varken han eller förlaget, att denna lärobok och de två efterföljande — för skolans lägre klasser och för folkskolan — skulle bli en sådan succé, en hundraårig succé frestas man säga. Ännu i dag förekommer ju namnet C. T. Odhner på läroböcker i historia, vilka efter hans död 1904 bearbetats av andra historiker: Emil Hildebrand, Sven Tunberg, Karl Gustaf Westman.

I företalet till denna historiebok — av generationer skolungdom

kallad »Stora Odhner» — ger Clas Odhner besked om efter vilka grundsatser han arbetat. Givetvis har han först och främst velat tilllämpa de regler, som framställts i BetänkanDET men framhåller särskilt, att han velat skildra även Norges och Danmarks historia, emedan »den fjärdedel av Sveriges nuvarande befolkning, vars förfäder varit Norrmän och Danskar, äger en obestridlig rätt att lära känna sina förfäders öden även på den andra sidan av 1658 och 1645.» Detta senare var det absolut *nya* i hans lärobok. Han säger också, att han bemödat sig om en vettig periodindelning, och påpekar, att han med den geografiska översikten i början av varje period och återblicken i slutet av desamma velat få läroboken mera överskådlig och därmed lättare att inlära. I slutet av förordet betonar Odhner, att boken innehåller det kunskapsmått »som skäligen bör kunna fordras av en till universitetet avgående yngling».

Redan 1869 skriver Hans Forssell, sedermera berömd politiker och historiker, en recension av denna bok i den av honom själv utgivna Svensk Literatur-tidskrift. Forssell börjar med att säga att enbart författarens namn och hans kända vetenskapliga soliditet ger anledning att vänta »helgjutenhet och tillförlitlighet i den historiska framställningen», egenskaper, vilka enligt kommitténs omdöme »isynnerhet fela våra hittills framlagda försök till historiska läroböcker» och fortsätter: »och denna vår förväntan funno vi vid närmare undersökning på det fullkomligaste uppfyllt. Det är oss ett stort nöje att betyga hr. O. vår varmaste tacksägelse för ett så väl genomfört arbete.» Boken äger enligt Forssell historisk säkerhet och klarhet, en varm fosterlandskärlek talar ur den, den har ett vårdat språk och — vad kommittén fordrat — »ett enkelt, lättfattligt, kärnfullt och värdigt, ledigt och otvunget framställningssätt». Den kan därför sägas vara ett mönster för alla slags författare inom undervisningslitteraturen. Sedan Forssell även berömt planläggningen av boken framför han — snarast som ett önskemål — att boken i kommande upplagor blir kortare och mindre komprimerad: »Allt är så harmoniskt utarbetat, så strängt sammanhängande att vi icke vilja råda varken lärare eller lärjungar att försöka urval och förprickningar för vad som skall läsas eller icke läsas — — — allt skall läsas, det hjälper icke.»

I Pedagogisk Tidskrift 1870 får »Stora Odhner», som då var ute i sin andra upplaga samt den nyss utkomna »Lilla Odhner» de livligaste lovord av historikern och skolmannen Magnus Höjer. Även han börjar med att konstatera den sedan länge existerande bristen på goda läroböcker i historia, sådana som motsvarade nutidens för-

höjda fordringar. Han har för sin del redan efterlyst en sådan. Med stor glädje finner han nu att detta krav är tillfredsställt »genom det utmärkta arbete, som recensenten här har nöjet anmäla». Såsom ett stort nyhetsvärde i detta uppfattar han, att författaren inte förbigått våra grannländers historia, då ju Nordens folk »genom en ömsesidig, oupplöslig förening inverkat på varandras öden».

Höjer fortsätter: »Genom författarens hela framställning får eleven veta att vårt folks, liksom alla folks historia, först och främst är historien om deras inre utveckling — — — och att våra stormän just genom bäraren av denna har anspråk på efter världens hågkomst och efterföljd.» Recensenten konstaterar också att dessa läroböcker liksom allt vad Odhner skrivit utmärker sig för »säkerhet i de faktiska uppgifterna och vittna därigenom om författarens vetenskapliga grundlighet. — — — Berättelsen flyter fram med en sans och ett lugn, som ibland förefaller på gränsen till kyla men som — — — här och där övergår till poetisk värme.» Även Höjer anser emellertid att böckerna är alltför vidlyftiga, de kan inte smältas av lärjungen utan att förkortas och omarbetas.

Odhner tog genast de framförda önskemålen ad notam — under sin livstid skrev han om och förbättrade snart sagt varje ny upplaga. »Stora Odhner» kom, medan han levde, ut i åtta upplagor, »Lilla Odhner» i sjutton, läroboken för folkskolan i många flera och den översattes också till finska och lapska.

Vad är det då som gör att så mycket av det Odhner skrivit i dessa läroböcker stannat i minnet hos generationer svenskar? Många har gjort sig den frågan. Bland andra har Ingvar Andersson, en av Odhners efterträdare som riksarkivarie, sökt besvara den i en uppsats med titeln Kring den nationella citatskatten hos Frank Heller (i Intåg i Femtitalet, en bok till Ivar Harrie, 1949). Han säger där: »Den solide läroboksförfattarens och förträfflige forskarens ord har mer än någon av hans kollegers levat på svenska folkets läppar. Han har lämnat många och viktiga bidrag till vår nationella citatskatt. Allt eftersom hans läroböcker har omarbetats och moderniserats, har de klassiska, ofta anförda fyndorden upphört att leva för det allmänna medvetandet, och det är synd. Odhners stil vore utan tvivel förtjänt av en särskild undersökning. Hans laddade form och ofta mycket karakteristiska rytm gjorde honom lätt att minnas och tacksam att citera.»

När Frank Heller i sin exiltillvaro vid Rivieran skrev sina berömda äventyrsböcker citerade och travesterade han med förkärlek just Odhner. Ett exempel! »Som Gustaf Adolf landsteg i det stora Tysk-

land med några få tusen man, landsteg Furustolpe i detta främmande land med några få tusen kronor.» Ett annat exempel, hämtat ur Karl XIV Johans historia: »Ingen, plögade herr Collin stundom säga, har fyllt en bana liknande min. Och . . . förvisso var det en underbar skickelse att han, en hyddans son från Brunkebergsåsens fot, kallades att bestiga Minorcas urgamla tron.»

Vid en jämförelse mellan de olika upplagor, som var i bruk under Odhners livstid finner man, att ingenting förändrats av »fyndorden» från första upplagan till den sista. De målande, pregnanta, komprimerade uttryck och vändningar, som Odhner nedskrev då böckerna kom till, dem lät han stå kvar.

Vem av oss har inte lärt sig att det »på morgonen den 6 november 1632 låg en tät dimma utbredd över slätten vid Lützen, varför Gustaf Adolf nödgades uppskjuta anfallet»? Och vem vet inte att Gustaf Adolf »med tiden blev tämligen fet»? Eller man minns de välkända orden från drottning Kristinas abdikationsakt på Uppsala slott: »'Hon är dock den store Gustaf Adolfs dotter', suckade den gamle Axel Oxenstierna, som kort därpå nedlades i graven.» Olycksbådande i sin knapphändig form är dessa ord: »En november natt 1714 ankommo två dammiga ryttare till stadsporten i Stralsund, den ene av dem var Karl XII.» Exempler kunde mångfaldigas.

Många av dessa uttryck fick med tiden hos skolungdomen ett visst löjets skimmer över sig men de fanns där dock och levde sitt oföränderliga liv. Under tiden fullföljde dess författare sin utomordentliga forskargärning först som professor i Lund och sedan som riksarkivarie i Stockholm.

Det var en vänlig, försynt man, alltid redo att hjälpa, en god broder för sina systrar, en vän för sina vänner och en ömsint familjefader som en junimorgon 1904 hastigt gick bort och lämnade sitt sista stora verk om Gustav III delvis ofullbordat.

PERSONHISTORISKA KÄLLOR I DATAÅLDERN¹

AV ELSA-BRITTA GRACE

För mer än tre sekler har kyrkoboken med dess uppgifter om födelser och dop, lysningar och vigslar, dödsfall och begravingar utgjort den första och ofrånkomligaste källan för personhistorisk forskning. Som en följd av de två viktiga folkbokföringsreformer vilka genomförts under de senaste tjugo åren, den första 1947 och den andra 1967, har den väldiga mängd information, som genom kyrkobokföringen samlats församlingsvis, kunnat bli föremål för maskinell bearbetning för större geografiska områden än bokföringsförsamlingen. Kyrkoböckernas alla väsentligare uppgifter om en person kan idag med hjälp av en datamaskin utläsas från magnetband.

Vilka förändringar har dessa tekniskt sett så revolutionerande omläggningar i praktiken fört med sig för den enligt traditionell metod arbetande personhistorikern? Och vilka nya möjligheter har ADB-tekniken öppnat för olika forskningsgrenar att utnyttja de grundläggande persondata, som vi genom vår omfattande folkbokföring har tillgång till? I det följande skall jag försöka att i någon mån besvara dessa båda frågor.

Genom folkbokföringsförordningen den 28 juni 1946 skedde en i flera avseenden betydelsefull förändring i vårt tidigare kyrkobokföringssystem, som för landet som helhet betraktat kan sägas ha gått tillbaka till 1686 års kyrkolag.² I denna föreskrevs såväl förandet av ministerialböcker över födda, vigda och döda som katekisations- eller husförhörslängder. De senare, som till en början lagts upp i rent självavvärdande syfte, fick en utvidgad funktion i den civila folkbokföringen, sedan de fr. o. m. 1749 lagts till grund för den då tillkomna centrala befolkningsstatistiken. Denna kom intill 1858 att ombesörjas av den s. k. Kungliga kommissionen över tabellverket, som sedan efterträddes av ett nyskapat statistiskt ämbetsverk, Statistiska centralbyrån. Som ett viktigt komplement till de nämnda kyrkoböckerna och husförhörslängderna (vilka senare från 1895 ersattes av församlingsböcker) fördes i församlingarna särskilda in- och utflyttningsböcker, som grundades på de obligatoriska flyttningsbetyg som skulle

¹ Föreliggande uppsats återgår på ett föredrag av förf. över samma ämne, hållet vid Personhistoriska samfundets och Svenska arkivsamfundets gemensamma sammanträde i Stockholms stadsarkiv den 29 nov. 1967.

² För en kortfattad översikt över den äldre kyrkobokföringen i Sverige se A. Sandberg, Kyrkliga arkiv i Sverige (i Arkiv, Samhälle och Forskning, nr 4, 1958).

utfärdas av prästen i flyttningsförsamlingen och medfölja den flyttande.

Omläggningen av kyrkobokföringen 1947

I kyrkobokföringskungörelsen den 30 december 1946 gavs närmare föreskrifter för kyrkobokföringen i anslutning till folkbokföringsförordningen.³

Kyrkoarkiven

En av de ur personforskarens synpunkt viktigaste nyordningarna var vad beträffar kyrkobokföringen i församlingarna införandet av den s. k. *församlingsliggaren* bestående av personakter över alla i församlingen kyrkobokförda personer. 1947 års formulär till personakt upptar rum för namn; kön; födelsetid och -nummer (= folkbokföringsnummer); yrke; vaccination (nu slopad uppgift); nationalitet; födelsehemort; lyte (nu slopad uppgift); trosbekännelse; dop; konfirmation; börd; registrering å sjömanshus; värnplikt (nu slopad uppgift); uppgift om föräldrar (vid uppläggnings 1947 endast för barn under 15 år); uppgift om tid för ingånget och upplöst äktenskap, makes namn, födelsehemort och födelsetid och -nummer; barn (barn födda inom äktenskapet skulle endast anges på moderns personakt) med uppgift om kön, födelsetid och -nummer, namn och födelsehemort och namn på den andra av föräldrarna; flyttningar (fr. o. m. 1947) med uppgift om tidpunkt för flyttning, inflyttningsförsamling och uppslag i församlingsboken; diverse andra anteckningar (adoption, omyndigförklaring, lysning m. m.); tidpunkt för dödsfall eller dödförklaring; dödsorsak enligt läkarattest på dödsbevis samt utvandring.

Personakten skulle vid varje flyttning efter rekvisition från den nya inflyttningsförsamlingen sändas till denna för att där ligga till grund för personens införande i församlingsboken. På detta sätt kom personakten att delvis fylla samma funktion, som det mindre fullständiga flyttningsbetyget tidigare haft.

En annan viktig förändring var slopandet av den obligatoriska utflyttningsboken, som skulle ersättas av en särskild *avgångslängd* utgörande en periodiskt upprättad avskrift rörande avgångna personer

³ En redogörelse för innebörden av 1947 års folkbokföringsreform ges i W. Högberg, Statistiska centralbyråns organisation och verksamhet. II. Riksbyrån för folkbokföringen och folkbokföringsväsendet i Sverige (i Statistisk tidskrift. N. F. Årg. 2, nr 1, 1953).

i det s. k. avgångsregistret. Denna bestämmelse hindrade icke att man i många församlingar fortsatte att föra utflyttningsböcker av den gamla typen och att upprättandet av avgångslängd uppskötts på grund av tidsbrist.

Det nämnda *avgångsregistret* över dem som utflyttat till annan församling, utvandrat, avlidit eller överförts till boken över obefintliga, liksom det nyinrättade *församlingsregistret* över den i församlingen kyrkobokförda befolkningen utgjorde ett viktigt led i det nya bokföringssystemet. Kärnan i detta var tekniskt sett det vid länsstyrelsernas länsbyråer upprättade s. k. tryckande registret, d. v. s. ett plåtregister över personer och fastigheter i länet. Till detta, som var ordnat i kameral följd, lades upp två register bestående av avtryckskort, varav det ena var ett alfabetiskt adressregister över fysiska och juridiska personer och det andra ett nummerregister över fysiska personer i folkbokföringsnummerordning. Från det tryckande registret framställdes förutom avtryckskort till församlings- och avgångsregister hos pastorsämbetena exempelvis även stomme till mantals-, taxerings- och debiteringslängder, debetsedlar och röstlängder.

Hos pastorsämbetena hade avtryckskorten en dubbel funktion, dels som alfabetiskt personregister till församlingsboken dels som underlag för avisering av inträffade förändringar till länsbyrån. Vid födelse sändes i stället en särskild födelseavi från pastorsämbetet till vederbörande länsbyrå för att ligga till grund vid upprättandet av ny registerplåt.

All egentlig arkivbildning i anslutning till kyrkobokföringen skedde fr. o. m. 1947 liksom tidigare hos pastorsämbetena och samtliga kyrkobokföringshandlingar med ett undantag — nämligen personakterna för avlidna, emigranter och obefintliga — förvaras i kyrkoarkiven.

Länsbyråerna

Hos länsstyrelserna har det gamla plåtregistret, som sedan omläggningen 1967 ej längre används, skrotats ned, och avställda, inaktuella avtryckskort, som hört till länsbyråernas adress- eller nummerregister gallras efter 10 år.

Statistiska centralbyrån och Centrala folkbokförings- och uppbördsnämnden

De födelseavier och avtryckskort, som pastorsämbetena sände till länsbyråerna för ändring av plåtregistret och framställning av nya av-

tryckskort, vidarebefordrades efter handläggning hos länsstyrelserna till statistiska centralbyrån för statistisk bearbetning. De förvaras vad beträffar födda, vigda och döda för tiden 1950—1967 i statistiska centralbyråns arkiv, där de sorteras efter år, län, församling och datum samt i sista hand alfabetiskt efter namn. Födelseavierna och avtryckskorten för vigda och döda kan i centralbyråns arkiv sägas utgöra en fortsättning på en serie utdrag ur födelse-, vigsel- och dödböckerna som årligen insändes från församlingarna fr. o. m. 1860 t. o. m. 1949. Dessa centralt förvarade kyrkoboksutdrag utgör ett ovärderligt komplement till kyrkoarkiven runt om i landet, i de fall då dessa har brunnit eller på annat sätt förstörts. På motsvarande sätt som skedde med kyrkoboksutdragen insändes i samband med varje folkräkning (1860, 1870, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930, 1935/36, 1940 och 1945) utdrag ur husförhörlängderna respektive församlingsböckerna till centralbyrån. Församlingsboksutdragen ersattes vid 1950 års folkräkning av ett särskilt exemplar av mantalslängden jämte mantalsuppgifter. Vid 1960 och 1965 års folkräkningar användes speciella folkräkningsblanketter, som likaledes arkiverats i centralbyråns arkiv.

Vid statistiska centralbyrån skedde en maskinell bearbetning såväl av de inkomna meddelandena om födelser, vigslar och dödsfall som av de insamlade folkräkningsuppgifterna 1950, 1960 och 1965. I första hand stansades uppgifterna (i alla väsentliga delar) på hålkort. Fr. o. m. 1961 överfördes den årliga födelse-, vigsel- och dödsstatistiken liksom den nyttillkomna flyttningsstatistiken till magnetband. Detta var även fallet med uppgifterna från 1960 och 1965 års folkräkningar, som blev föremål för automatisk databehandling.

Från den maskinella bearbetningen har hålkort för bl. a. födda, vigda och döda 1950—1960 och hålkort från folkräkningen 1950 hittills bevarats i centralbyråns arkiv. På motsvarande sätt har magnetband med uppgifter om födda, vigda, döda och flyttande fr. o. m. 1961 arkiverats liksom de magnetband som innehåller individuppgifter från 1960 och 1965 års folkräkningar.

Ytterligare ett kompletterande material till kyrkobokföringen har fr. o. m. 1950 via pastorsämbetena insänts till statistiska centralbyrån för att bearbetas och arkiveras där, nämligen de av läkarna utfärdade *dödsbevisen* och dödsorsaksavierna, som ligger till grund för pastorsämbetenas anteckningar om dödsorsak. Även dessa bearbetas maskinellt och uppgifterna finns fr. o. m. 1961 överförda på magnetband. Från dessa magnetband framställs årligen maskinlistor över avlidna,

sorterade efter folkbokföringsnummer, vilket även innebär en geografisk gruppering länsvis, med angivande av bl. a. civilstånd, vigselår, makes födelsetid, nationalitet, hemort, dödsdatum och dödsorsak enligt såväl internationell som svensk nomenklaturlista.

Själva dödsbevisen arkiveras ordnade årsvis och efter dödsorsaksgrupp samt därefter länsvis.

Som redan nämnts upprättades hos pastorsämbetena fr. o. m. 1947 en typ av handlingar, vilka inte slutligt kom att kvarstanna i kyrkoarkiven. Detta var personakten, vilken följde en person från födelse till döds- eller emigrationsförsamlingen för att därifrån insändas till den s. k. riksbyrån för folkbokföringen vid statistiska centralbyrån. Personakterna över avlidna (och dödförklarade) ordnades där efter dödsår, län och dödsförsamling och utgjorde t. o. m. 1967 det s. k. dödsregistret. Det bör här särskilt understrykas, att det inte var tal om något slags alfabetiskt personregister utan att sökning i registret måste utgå från dödsår och dödsförsamling. Personakterna över avlidna och dödförklarade för perioden 1947—1967 förvaras t. v. i statistiska centralbyråns arkiv.

Till riksbyrån för folkbokföringen insändes förutom personakterna över avlidna även personakter över emigranter och personer, som överförts till obefintlighetsboken. Över dessa personakter fördes särskilda register i folkbokföringsnummerordning.

När det gällde immigranter och personer, som skulle överföras från obefintlighetsboken rekvirerade pastorsämbetena personakt för vederbörande från riksbyrån. Dessa rekvisitioner arkiverades för åren 1947—1951 topografiskt ordnade och sedan i kronologisk nummerföljd i folkbokföringsbyråns arkiv. Även till dessa upprättades registerkort, som ordnades i folkbokföringsnummerföljd.

Avisering om svenskar, som föddes, vigdes eller dog i utlandet och om icke kyrkobokförda utlänningar i Sverige skedde likaledes till riksbyrån, där avierna diariefördes kronologiskt och registrerades alfabetiskt.

Även frågor rörande namnändringar åvilade från 1946 till 1963/64 riksbyrån. Dennas funktioner övertogs vad beträffar folkbokföringsärenden år 1964 av centrala folkbokförings- och uppboränsnämnden och i frågor om namnändringar av patent- och registreringsverket.

Med undantag för personakterna över avlidna och vissa handlingar rörande namnändringar (vilka senare överlämnades till patent- och registreringsverket) överfördes alla arkivhandlingar, som tillkommit 1946—1964 hos statistiska centralbyråns folkbokföringsbyrå, i sam-

band med omorganisationen till centrala folkbokförings- och upp-
bördsnämndens arkiv, där de nu förvaras.

Omläggningen av folkbokföringen 1967

Genom den nya folkbokföringsförordningen den 9 juni 1967 möj-
liggjordes en övergång till automatisk databehandling inom folkbok-
föringen och en fullständigare integration av de olika sektorer som
kyrkobokföringen, mantalsskrivningen, taxeringen och skatteuppbor-
den tidigare representerat. I anslutning till förordningen utfärdades
samma dag en folkbokföringskungörelse med bestämmelser om kyrko-
bokföring och mantalsskrivning.

Bland de ur personforskarens synpunkt viktigaste förändringarna i
den nya kungörelsen kan nämnas, att personakterna vid en persons
avgång skall kvarstanna i församlingen och ingå i ett där förvarat
död-, emigrant- eller obefintlighetsregister. Personakter över personer,
som är bosatta inom församlingen skall enligt centrala folkbokförings-
och uppboräsnämndens anvisningar i fortsättningen ordnas familje-
vis, alfabetiskt efter huvudmannens namn. Personakter över avlidna,
emigranter och obefintliga ordnas i *personnummerordning* (motsva-
rande tidigare folkbokföringsnummer med en tillagd kontrollsiffra).
Det är med andra ord födelsetiden, som här måste tjäna som ut-
gångspunkt vid sökningen.

En förändring kommer även att ske beträffande församlingsboken,
som skall läggas upp på lösblad, ordnade i fastighetsnummerföljd. Ur
den aktuella församlingsboken skall alla inaktuella blad, där samtliga
upptagna personer strukits, uttagas och avställas för sig enligt fas-
tighetsförteckning och inom respektive fastighet efter huvudmannens
personnummer.

Vidare återinförs obligatorisk utflyttningsbok och flyttningsbetygen
avskaffas. Anmälan om flyttning kan nu från den flyttandes sida ske
muntligt till pastorsämbetet i inflyttningsförsamlingen, som därefter
rekvirerar personakten från utflyttningsförsamlingen.

Också när det gäller *mantalsskrivningen* sker en betydelsefull för-
enkling i det att de särskilda mantalsuppgifterna i samband med
mantalsskrivningen slopas. Hyresvärdarnas skyldighet att lämna s. k.
huvudförteckningar för hyresfastigheter avskaffas samtidigt, men skyl-
digheten att lämna bostadsanmälan kvarstår.

Bortfallet av mantalsuppgifterna torde inte innebära någon större
förlust ur arkivsynpunkt, eftersom dessa varit gallringsbara med un-

dantag för årgångar, som innehållit uppgifter till folkräkning, eller om sådan ej förekommit, en årgång för varje 10-årsperiod. Folkräkningsuppgifter lämnades, som redan nämnts, 1960 och 1965 på särskilda formulär, som arkiverats. Särskild blankett kommer också att ifyllas vid folkräkningen 1970.

Vad beträffar folkbokföringen vid länsstyrelserna sker denna nu genom automatisk databehandling vid datakontoren. Det gamla tryckande plåtregistret har ersatts av magnetbandsregister, från vilka avier, förteckningar och längder skrivs ut. De nya personavier som på detta sätt framställs sänds till pastorsämbetena och tjänar där bl. a. som församlingsregister på samma vis, som de tidigare avtryckskorten. Avisering kan nu ske även till ett flertal andra myndigheter, som har intresse därav.

Vid datakontoren förs liksom tidigare vid länsbyråerna manuella register över fysiska och juridiska personer. Över fysiska personer finns ett alfabetiskt register av personavier och ett register i personnummerordning.

På magnetband har särskilda register lagts upp för personbestånd och fastighetsbestånd samt för skatteuppbörd. Magnetbandsregistren aktualiseras kontinuerligt (varje vecka) på grundval av aviseringen från pastorsämbeten och andra myndigheter.

Den löpande statistiska bearbetningen av befolkningsdata vid statistiska centralbyrån sker fr. o. m. 1968 inte längre med utgångspunkt i avier och avtryckskort. Dessa har ersatts av hålkort med motsvarande uppgifter.

Av det tidigare uppräknade till kyrkobokföringen knutna primärmaterial i centralbyråns arkiv har sålunda såväl serien av centralt förvarade personakter över avlidna som serierna med avier för födda och avtryckskort för vigda och döda upphört med utgången av år 1967.

Ett intressant nytillskott vid statistiska centralbyrån är de magnetbandsregister över person-, fastighets- och skatteredovisning, som centralbyrån erhåller från länsstyrelserna. Bearbetning av dessa kan utföras för beställares räkning i den mån uppgifterna icke är sekretessbelagda. Personnummer och fastighetsbeteckningar, som är inlagda på dessa band, utgör en värdefull identifikationsnyckel vid eventuell samkörning med annan på samma sätt uppbyggd information. Vi har här en stomme till större integrerade register, som kan användas för praktiska ändamål vid planering och administration lika väl som för vetenskapliga forskningsprojekt, där snabb bearbetning av

en stor mängd person- eller fastighetsanknutna data är en nödvändig förutsättning.

Sammanfattningsvis vågar man nog säga, att folkbokföringsreformerna 1947 och 1967 för den enskilde personforskaren inneburit en förbättring av källäget: De personhistoriska grundkällorna har blivit säkrare, viktiga slag av handlingar har tillkommit och uppgifter har lämnats mer systematiskt och i vissa fall på ett utförligare sätt än tidigare. Samtidigt har som en följd av den maskinella bearbetningen en ny typ av källor med en delvis ny funktion skapats till gagn bl. a. för den vetenskapliga forskningen, som i allt större utsträckning arbetar med brett upplagda projekt, där källmaterialets omfattning och karaktär omöjliggör manuell bearbetning av traditionellt slag. De höga kostnader, som den automatiska databehandlingen — och arkiveringen av de nya databärarna — ovillkorligen medför, uppvägs i det senare fallet av vinsten i arbetstid för en stor mängd forskare och av de kvalitativa förbättringar, som de ökade möjligheterna att integrera på olika håll insamlad information ger upphov till.

RECENSIONER

Gorm den gamles ättlingar

S. Otto Brenner, *Nachkommen Gorms des alten* (Köpenhamn 1964, XV + 477 s.; kan rekvideras från Personahistorisk Institut, Platanvej 30, Köpenhamn).

Formerna för redovisning av genealogiska uppgifter är av flera olika slag. Omväxlande med släktmonografier, där efternamnens hävdvunna ärvande på mansidan bestämmer urval och disposition, redovisas släktsambanden emellanåt med en viss person som utgångspunkt, antingen bakåt (antavla) eller framåt. Värdet av det nedtecknade beror givetvis på i vilken utsträckning källbehandlingen varit sådan, att man kan lita på uppgifterna.

Författaren till ovan nämnda arbete har bedrivit släktforskning i Köpenhamn och Malmö under firmanamnen Personahistorisk Institut resp. Arkiv för svensk släktforskning. I Sverige har han också publicerat innehållsregister till Ystads bouppteckningar 1611—1735 (1965) och till Varbergs bouppteckningar 1641—1670 (1966) samt framför allt »Personhistoriska källor för Skåne, Halland och Blekinge» (1967), där han bl. a. redovisar genealogiskt material i bibliotek och hos enskilda, begynnelse- och slutår för kyrkoböcker, mantalslängder och bouppteckningar i landsarkivet i Lund samt uppgifter om personregister till bouppteckningarna.

I föreliggande bok har Brenner efter tyskt mönster¹ sökt redovisa ättlingar i femton led, d. v. s. i allmänhet fram till 1400-talet, för en av de äldsta säkert kända danska kungarna, som levde på 900-talet. Att för dessa avlägsna sekler med fragmentariskt bevarat källmaterial nå både fullständighet och vederhäftighet är givetvis praktiskt taget omöjligt. En metodisk och grundlig bearbetning av källuppgifterna hade emellertid kunnat göra sammanställningen mycket värdefull. Härtill har dock Brenner haft alltför bristfällig källkritisk skolning. Gestalter, vilkas existens eller släktförhållanden blott är kända genom isländsk tradition eller genom Saxo, medtas jämsides med från bättre källor kända, varvid källhänvisningar ofta lämnas endast till moderna bearbetningar som Dansk biografisk Leksikon, Danmarks Adels Aarvog, Stammtafel zur Geschichte der europäischen Staaten eller Königsfeldts Genealogisk-Historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. I större utsträckning än som skett hade Brenner bort markera, att vissa personer och släktförhållanden endast är kända från mindre goda källor. Bäst hade nog varit, om han begränsat sig till ett färre antal generationer och vinnlagt sig om att alltid angiva urkällorna för sina uppgifter samt citerat

¹ Jfr E. Brandenburg, *Die Nachkommen Karls des Grossen* (Stamm- und Ahnentafelwerk der Zentralstelle für deutsche Personen- und Familiengeschichte, 11. 1935). Den enda svenska motsvarigheten inom samma socialgrupp, P. Meijer Granqvists *Gustaf Vasas avkomlingar inom och utom Sverige* (1924), har helt annan uppställning. Om andra liknande svenska arbeten se G. Indebetou i PHT 1914, s. 81 f., samt J. A. Almquist i PHT 1930, s. 222 ff., och i PHT 1936, s. 216.

bearbetningar endast där hänvisningar till urkällorna ger mindre än hänvisningar till bearbetningars kommentar till eller sammanställning av dessa.

För svensk publik är givetvis uppgifterna om svenska kunga- och stormannasläkter mest intressanta. I omfattrika specialsläkttavlor (s. 323—365) över ärvandet av namnen Erik, Filip, Folke, Birger, Harald, Helena, Ingeborg, Karl, Ulf, Knut, Sven och Valdemar har Brenner dokumenterat, att han är medveten om möjligheterna att dra genealogiska slutsatser av namnskicket. I en kort exkurs (s. 317 ff.) om de erikska och sverkerska kungaätterna har han påpekat, att vissa namn förekommer både inom dem och i det danska kungahuset. Framställningen har emellertid även här blivit lidande på att Brenner ej gått till urkällorna utan nöjt sig med att kombinera uppgifter i moderna bearbetningar. En ännu svårare belastning är emellertid hans bristande kunskaper i nordisk filologi,² som föranleder honom att anse det »offenbar», att namnet Kol är en dialektal förvanskning av namnet Karl, och framkasta tanken, att namnet Sverker skulle vara en sammandragning av »Svea-Erik». Han hade bort beakta vad det av honom på flera ställen citerade verket Danmarks gamle Personnavne har att meddela om dessa namn. Uppgiften, att Erik den heliges mor skulle ha hetat Cecilia och varit dotter till en konung vid namn Sven, är sen och föga trovärdig,³ varför Brenners förslag, att denne Sven, tydligen Blot-Sven, skulle vara identisk med en son till konung Sven Estridsson av Danmark, ej blir mer än en gissning. Obestridlig är riktigheten av hans iakttagelse, att namnet Knut ärvt till Erik den heliges son från det danska kungahuset. Detta namnar förklarar emellertid till fyllest av Knytlingasagas uppgift, att Erik den heliges svärfar var Knut lavards brorson Björn järnsida.^{3a} Det finns alltså ingen anledning att med Brenner identifiera Erik den helige med en jarl Erik, som enligt Saxo var svärson till Knut den helige. Ännu friare har han låtit sin fantasi spela, då han velat göra konung Sverker d. ä. till son av Folkungaättens stamfader Folke den tjocke för att förklara konung Karl Sverkerssons förnamn, som skulle ha ärvt från Folke den tjockes sväger greve Karl av Flandern. Namnet Karl förekommer i Sverkers hemtrakt Östergötland redan på runstenar,⁴ varför det ej finns någon anledning att räkna med utländsk härstamning för den sverkerska kungaätten.

I fråga om Folkungaätten har Brenner (s. 254 och 260 f.) frångått den

² Jag har på detta område haft förmånen av diskussion med redaktören för Vitterhetsakademiens personnamnsordbok, fil. lic. Roland Otterbjörk, Uppsala.

³ *Scriptores rerum suecicarum medii aevi*, 1:1 (1818), s. 83. Jfr S. Bolin, *Om Nordens äldsta historieforskning* (1931), s. 201 och 226, dens., *Erik den helige* (Sv. biogr. lex., 14, 1953), s. 249, och K. B. Westman, *Erik den helige och hans tid* (Erik den helige, 1954), s. 90, not 80. — Med hänsyn till Brenners accepterande av Cecilia såsom Erik den heliges mor är det egenomligt, att han (s. 16 och 317) i enlighet med en kombination av N. Ahnlund (Hist. tidskr. 1945, s. 345, not 2) gjort samma Cecilia till konung Knut Erikssons drottning och därtill ej såsom dotter till konung Sverker d. ä., såsom Ahnlund föreslog, utan till dennes son Johan efter A. Schücks (Hist. tidskr. 1953, s. 35 och 41) kombination av denna Ahnlunds framställning med en likaledes av Ahnlund (Hist. tidskr. 1945, s. 341) framdragen, därmed oförenlig genealogi av Rasmus Ludvigsson.

^{3a} Jfr Westman, a. a., s. 90, not 73.

⁴ Sveriges runinskrifter, 2 (1911), s. 260.

medeltida genealogien över denna ätt.⁵ Han anser nämligen ej Ulf fases fader Karl den döve som bror till Birger brosa och Magnus minnesköld utan som son till en »Karolus frater Vlf dux Svecie», vars vapensköld finnes i Sorö,⁶ och som i sin tur skulle ha varit son till en »Arnoldus» eller »Arnulfus», »nepos»⁷ till greve Karl av Flandern, Knut den heliges son. Efter som Birger brosas och Magnus minneskölds farfar, den ovannämnde Folke den tjocke, var svärson till Knut den helige, skulle sålunda Karl den döve ha varit kusinbarn till dem. Att Birger brosa och Magnus minnesköld hade en broder vid namn Karl, framgår emellertid även av bevarade brev,⁸ och även om dessa ej styrker, att han är identisk med Karl den döve, har man all anledning tro, att den på åtskilliga punkter bevisligen pålitliga medeltida folkungagenealogien har rätt även i denna detalj.⁹ Brenner (s. 260) hävdar, att Birger brosa och Magnus minnesköld skulle ha varit födda redan omkr. 1135—1150, varför de ej kan ha varit bröder till Karl den döve, som föll i strid 1220 och sannolikt fick en son efter sin död.¹⁰ Emellertid kan Birger brosa ej beläggas förrän på 1170-talet,¹¹ och Magnus minneskölds son Eskils födelse har daterats till detta decennium,¹² tydligen därför att han jämte sin far förekommer i ett brev redan före konung Knut Erikssons död på 1190-talet,¹³ vartill kommer att Magnus minneskölds son Birger jarls barn som bekant var minderåriga vid tronskiftet 1250; Birger jarls födelse har på grundval av tidpunkten för hans tidigaste förekomst i källmaterialet daterats till 1200-talets första decennium,¹⁴ sålunda få år före Karl den döves postume sons födelse 1220. Något kronologiskt hinder för att Karl den döve var åtminstone halvbror till Birger brosa och Magnus minnesköld föreligger sålunda ej. Liksom i fråga om Sverker d. ä:s börd har Brenner för Karl den döves dragit oberättigade slutsatser av sin syn på namnskicket, såsom hans släkttavla s. 254 visar. Något som helst bevis har han ej kunnat pretera.

De yngre generationerna av Gorm den gamles ättlingar består ej blott av

⁵ Tryckt av N. Ahnlund, a. a., s. 340. Jfr G. T. Westin, *Historieskrivaren Olaus Petri* (1946), s. 504 f.

⁶ Jfr J. Kornerup, *Skjalm Hvides Slægts Grave og Skjoldmærker i Sorø Kirke* (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1877), s. 239.

⁷ En tidig källa specificerar, att han var Karls nepos »ex sorore eius primogenita» (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, 13 (1881), s. 659).

⁸ S. Bolin, *Folkungarna* (Scandia 1935), s. 227 med not 5.

⁹ Jfr S. Carlsson, *Folkungarna* (PHT 1953), s. 86, och H. Gillingstam, *Folkungaätten* (Sv. biogr. lex. 16, 1964—66), s. 261.

¹⁰ S. Carlsson, a. a., s. 86, not 8, daterar Karl den döves födelse till tidigast 1165. — Ehuru den postume sonen snarast är ett argument för Brenners tes, att Karl den döve ej kan ha varit bror till Birger brosa och Magnus minnesköld, kritiserar han (s. 260) K. H. Carlsson för den av sonen Karls förnamn dragna slutsatsen, att han måste ha fötts efter faderns död, och menar i stället, att Karl Carlsson uppkallats »nach derselben längst verstorbenen Person» som fadern. B. Hildebrand, *Handbok i släkt- och personforskning*, 1 (1961), s. 208, har emellertid konstaterat, att »för verkligt svenska medeltidsfamiljer torde man oftast kunna antaga, att en person, som har samma förnamn i sitt dopnamn och i sitt farsnamn, är född postum».

¹¹ N. Beckman i Sv. biogr. lex., 4 (1924), s. 416.

¹² J. Rosén i Sv. biogr. lex., 14 (1953), s. 522.

¹³ Dipl. succ., 1 (1829), nr 67.

¹⁴ S. Engström i Sv. biogr. lex., 4, s. 418.

furstar utan även av dansk, svensk och tysk högadel. Av i Sverige verksamma släkter som delvis redovisats i Brenners bok må nämnas Algotssonernas ätt, Ama (här i enlighet med äldre litteratur kallad »Hama»), Aspenäsätten, Barun, Bengt Bossons ätt, Bengt Hafridssons ätt (här efter vapenbilderna kallad »Lejon»), Bergkvaraätten, Bielke, Boberg, Bonde, Ekaätten, Fargalt. Finstaätten, Folkungaättens öakta gren, Frössviksätten, Fånöätten, flera ätter Färila, Glysing, Gren, Grip, Hammerstaätten, Hjorthorn, van Kyren, Lejonansikte, Lejonbalk, Lindöätten, Läma, Magnus Marinassons ätt (här efter vapnet kallad »Lejonlilja»¹⁵), Malstaätten, Moltke, Natt och Dag, Oxenstierna, Porse, Puke, Ribbing, Rickebyätten, Roos, Rumbysätten, Råvelstaätten, Rörrik Birgerssons ätt (här efter vapnet kallad »Balk av Strand»¹⁵), Snakenborg, Sparre av Aspånäs, Sparre av Ellinge, Sparre av Tofta, Sparre av Vik, Stjärnbalk,¹⁶ Stubbe, flera ätter Sture, Styrbjörnssonernas ätt, Tyrgils Knutssons ätt, Ulv, Ulvåsaätten, Ummereise, Vasa, Vingätten, flera ätter med Vinstorpaättens vapen, von Vitzen, Ängel, Örn-fot och Örnsparre. Uppgifterna om dessa är i allmänhet relativt korrekta, då Brenner här kunnat utnyttja det första av de båda 1957 och 1965 utkomna häftena av riddarhusets ättartavleverk Äldre svenska frälselätker.

Även här finner man dock redan vid den första genomläsningen vissa störande fel. Brenner tycks sålunda ha förbisett en utredning av K. H. Karlsson i Historisk tidskrift 1885, s. 169 f., enligt vilken jarlen Ulf fases brorson, riddaren Ulf Karlsson, som blev stamfar för ätten Ulv, är en annan person än en Ulf Karlsson, som blev far till riksrådet Karl Ulfsson med lejon i vapnet och till Ulvåsaättens stammomoder men aldrig synes ha dubbats till riddare. Den senares härstamning har utretts av A. F. Liljeholm.¹⁷ Brenner (s. 43) har ej beaktat detta utan gjort Karl Ulfsson och Ulvåsaättens stammomoder till medlemmar av ätten Ulv, som han med anledning av denna sammanblandning oriktigt påstår alternativt kallas »Lejon» i litteraturen (s. 263, 268, 277).

I fråga om behandlingen av ättlingarna till Birger jarls (?halv-)bror Elof, vilka utretts av Liljeholm,¹⁸ har Brenner låtit kronologiska övrigväganden ersätta källstudier. Han gör gällande (s. 285), att Magnus Knutssons (Aspenäsätten)¹⁹ hustru Helga Bengtsdotter av kronologiska skäl ej kan ha varit

¹⁵ Beteckningarna »Lejonlilja» och »Balk av Strand» rekommenderades Brenner av mig i enlighet med mina manuskript om dessa släkter för Äldre sv. frälselätker. På initiativ av verkets utgivare, numera framlidne riddarhusgenealogen Folke Wernstedt, ändrades emellertid dessa beteckningar vid tryckningen av häfte 2 1965.

¹⁶ Detta av Brenner lancerade släktnamn är bättre än det i Äldre sv. frälselätker använda »Stjärnbjälke», som ej motsvarar ättevapnet.

¹⁷ A. F. Liljeholm, Brynjulf Bengtssons härstamning (Genealogisk tidskr., 3, 1952—54), s. 104 f. Jfr J. Koit, Boberg (Äldre sv. frälselätker, 1: 1), s. 23.

¹⁸ Äldre sv. frälselätker, 1: 1, s. 26.

¹⁹ I fråga om denne uppger Brenner (s. 73 och 76) efter Äldre sv. frälselätker, 1: 1, s. 12, att han levde ännu 6 febr. 1366, men diplomatarieredaktören Jan Liedgren har för mig påpekat, att det brev som hänförs till denna dag (Sv. riks-archivet pergamentsbref, 1, 1866, nr 688) ej skall dateras så utan 7 febr. 1360. Då Magnus Knutsson ej kunnat beläggas i livet senare än 1363, finnes ingen anledning att med S. Engström, Bo Jonsson, 1 (1935), s. 82 och 109, antaga, att han en tid undanträngts från lagmansämbetet i Östergötland efter konung Albrekts tronbestigning. Jfr numera J. E. Almqvist, Rättelser och tillägg till uppslagsverket »Lagmän och häradshövdingar i Sverige» (PHT 1966), s. 77.

dotter till Elofs son Bengt Elofsson, utan att hennes far måste ha varit en sonson till denne med samma namn. Denne sonson har emellertid ej kunnat återfinnas i några urkunder. De i Äldre svenska frälsesläkter, 1: 1, s. 12, och tidigare i Ekströms herdaminne för Västerås stift, 1: 1, s. 86, förefintliga uppgifterna om hennes börd vilar på ett brev av den 24 november 1350,²⁰ enligt vilket hon var syster till sedermera biskopen i Västerås Lars Boberg och till en Olof (skall vara Elof) Bengtsson samt till en Cecilia. Lars Boberg, vars egenskap av son till Bengt Elofsson Brenner (s. 264) betvivlar, har han (s. 46) kallat »Lars Elofsson», »domdechante in Västerås 1363». Källan för denna uppgift är en regist av ett brev av den 6 maj 1363,²¹ enligt vilket Elof Bengtssons broder Lars, vars tillnamn här ej utsatts, var kanik i Västerås. Av samma brev framgår, att Lars var farbror till Elof Bengtssons son Sigmund Elofsson, ej bror som Brenner uppger. I detta brev förekommer även en son till Elof Bengtsson vid namn Sune, vilken Brenner (s. 76) gör till son till Sigmund Elofsson. Vad beträffar Brennens kronologiska betänkligheter mot Helga Bengtsdotter som dotter till Birger jarls brorson Bengt Elofsson vill jag erinra om att hennes make Magnus Knutsson hade en brorsdotter, som gifte sig med denne Bengt Elofssons sonson Sigmund Elofsson.²²

Å s. 297 polemiserar Brenner mot Eric Anthonis uppsats »Vem var Magnus Flemings maka?» (Genos 1955) och hävdar den tidigare vedertagna meningen, att Nils Kurck (Korke) och Cecilia Filipsdotter (Folkungaättens oäkta gren) var Magnus Flemings svärföräldrar (jfr s. 181 och 307). Här har han emellertid förbisett en senare uppsats av Anthoni, vari denne frångått sin tidigare uppfattning, att Magnus Flemings hustru var dotter till Nils Kurck och dennes föregående hustru, enär Kurck enligt ett nyfunnet brev ärvdes av sin brorson Olof Svärd och alltså ej kan ha efterlämnat ättlingar.²³

Någon gång innehåller emellertid Brennens bok beaktansvärda påpekanden. Å s. 264 menar han, att tiohäradslagmannen Magnus Karlssons (Lejonbalk) dotter Ingrid måste ha varit född i dennes andra äktenskap (med Ragnhild Ragvaldsdotter), enär hans första hustru Cecilia Elofsdotters syster Ingeborg Elofsdotter var mormor till Ingrids make Bengt Boberg.²⁴ Brenner betvivlar också, att Bengt Bobergs far Lars Boberg var son till Bengt Sigtryggsson, såsom Liljeholm och Äldre svenska frälsesläkter förmodar med anledning av vapnet och Lars Bobergs besegling av ett par urkunder tillsammans med Bengt Sigtryggssons släktkrets. Enligt Brenner skulle nämligen

²⁰ Dipl. succ. 6 (1878—1959), nr 4642.

²¹ Sv. riks-archivets perg:bref, 1, nr 578. Brevet är sedan 1964 tryckt i Dipl. succ. 8, nr 6799.

²² Äldre sv. frälsesläkter, 1: 1, s. 13.

²³ E. Anthoni, Ett nyfunnet originalbrev av år 1455 och dess upplysningar om medeltida släktförbindelser (Hist. tidskr. för Finland 1960), s. 84. Jfr numera även Anthonis framställning i Äldre sv. frälsesläkter, 1: 2, s. 162 f.

²⁴ Jag har i Äldre sv. frälsesläkter, 1: 2, s. 165, hänfört Ingrid till Magnus Karlssons första gifte, enär Magnus Karlsson var gift med Cecilia Elofsdotter 1287 och Bengt Boberg ej är nämnd i livet senare än 1304. Ingrid är emellertid ej belagd som hans änka förrän 1315, varför Brenner troligen har rätt.

Bengt Sigtryggssons syster Ulfhild sannolikt ha varit Bengt Bobergs hustrus farmor. En mera närliggande möjlighet att slippa räkna med sysslinggifte mellan Bengt Boberg och hans hustru vore emellertid att med Liljeholm²⁵ antaga, att Bengt Bobergs svärfar Magnus Karlsson ej var född i Karl Ingeborgssons (Lejonbalk) äktenskap med Ulfhild. Utan stöd i källmaterialet är Brenners försök att förklara Karl Ingeborgssons metronymikon med att han skulle ha varit son till konung Erik läspe och haltes syster Ingeborg i ett äktenskap med jarlen Ulf fase före hennes äktenskap med Birger jarl. Ulf fase dog även enligt Brenner (s. 18) först 1247 eller 1248,²⁶ då Ingeborgs barn med Birger jarl redan för länge sedan var födda,^{26a} och namnet Ingeborg är ej så ovanligt, att man måste räkna med att Karl Ingeborgsson var av kunglig börd.

I den alfabetiskt uppställda kommentar, i vilken Brenner söker orientera den genealogiska läsekreten om ståndsbeteckningar, fackuttryck, ortnamn, ordnar och kloster m. m. (s. 367—377), gömmer sig åtskilligt av intresse. Framför allt bör påpekas, att han under uppslagsordet Dispens meddelar en bibliografi över publikationerna *Registres et Lettres des Papes du XIIIe et du XIVe siècle* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome) med tryckår ända fram till 1960. Under uppslagsordet Domicellus återfinnes ett referat av ett brev till Brenners firma från danske riksarkivarien Sven Aakjær av den 7 juli 1958, vari han med anförande av belägg meddelar, att denna titel betecknar hög rang utan att utsäga något om vederbörandes civilstånd.²⁷ Brenner uppger här och å s. 284, att Sten Carlsson i sin uppsats om Folkungarna (PHT 1953), s. 90, skulle ha hävdad att »domicellus» endast använts om ogifta personer. Om man slår upp Carlssons uppsats, finner man emellertid, att varken han eller hans källor använder termen domicellus utan junker, i de isländska källorna »jungherra», vilket enligt en ordbok betecknar »ung, ugift mann av høgt stand»,²⁸ dvs. den manliga motsvarigheten till jungfru.

Denna recension har alltför mycket kommit att syssla med bristerna i Brenners som arbetsprestation imponerande verk. Om man vid begagnandet räknar med dessa och alltså ej väntar sig för mycket, är emellertid »Nachkommen Gorms des alten» en mycket användbar uppslagsbok. Det omfångsrika personregistret och författarens nummerhänvisningar mellan generationerna gör verket mycket lättillgängligt. De oftast alltför magra källhänvisningarna visar en i Norden sällspord beläsenhet i kontinental litteratur, som emellanåt ej finns att uppbringa i svenska bibliotek. Vapenteckningar av J. Raneke pryder och kompletterar texten.

Vissa i det stora verket inarbetade forskningsresultat har Brenner utförligare redovisat i särskilda smärre skrifter. I *Var Folkungarna av fransk här-*

²⁵ Äldre sv. frälseläkter, 1: 2, s. 164.

²⁶ Det senare alternativet torde vara det rätta. Se S. Axelson, Den inrikespolitiska situationen i Sverige 1247—48 (Kyrkohist. årsskr. 1950), s. 234.

^{26a} R. Pipping, Kommentar till Erikskrönikan (1926), s. 72.

²⁷ Annorlunda S. Axelson, Titeln »domicellus» och dess samband med datering av Svantepolk Knutssons första gåvobrev till Vreta kloster (PHT 1955).

²⁸ M. Hægstad och A. Torp, Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding (1909), s. 212. Jfr L. Hamre i Kulturhist. lexikon för nord. medeltid, 8 (1963), s. 30.

komst? (Skrifter utgivna av Arkiv för svensk släktforskning, 1, Malmö 1959, 7 s.) har han föreslagit, att Folkungaättens stamfader Folke den tjocke skulle vara identisk med en Foulque de Montrevault, som efter 1086 ej nämnes i franska källor. Detta hugskott har med rätta tidigare kritiserats av P. Möller i Släkt och hävd 1959, s. 327, men det oaktat medtagits i verket om Gorm den gamles ättlingar (s. 6 och 250), nu med tillägget, att Foulque hade en broder vid namn Burchard, från vilken de svenska jarlarna Birger (!) skulle ha ärvt sitt namn. Det hela faller emellertid med utgångspunkten, Brenners påstående, att namnet Folke ej kunnat beläggas i Norden före Folke den tjocke. Detta är nämligen bevisligen oriktigt. Ifrågavarande namn förekommer i själva verket redan på runstenar.²⁹

Av större vetenskapligt intresse än Brenners övriga skrifter är uppsatsen *Wer war Ingeborg, die Gemahlin des Herzogs Johann I. von Sachsen-Lauenburg?* (Familie und Volk, 10, 1961, s. 389—395),³⁰ vars resultat återkommer i Nachkommen Gorms des alten (s. 37, 67 f., 261, 276 och 284). Denna furstinna har i Peringskiölds ättebok (Riddarhusets arkiv) samt hos Dalin³¹ och Lagerbring³² ansetts vara dotter till Birger jarls son Erik, en kronologiskt omöjlig uppgift, eftersom hennes döttrar gifte sig redan på 1280-talet. Brenner påpekar, att hon i ett par samtida tyska uppteckningar kallas »filia regis Sweorum» resp. »filia regis Suecie», och att hon enligt en i statsarkivet i Hamburg förefintlig avbildning^{32a} av hennes nu förlorade sigill förde tre leoparder i vapnet, alltså det vapen som från den danska kungaätten ärvdes till de svenska konungarna Erik läspe och halte och Valdemar. Enligt påvliga dispenser 1283 och 1289 för hennes döttrar Helenas och Elisabets äktenskap med greve Günther IX av Schwarzburg resp. hertig Valdemar av Sönderjylland var dessa kontrahenter befryndade i fjärde led, och eftersom Günthers farmor var systerdotter till Valdemars farfars far, konung Valdemar seir av Danmark, drar Brenner slutsatsen, att Ingeborg var dotter till Valdemar seirs systerson konung Erik läspe och halte av Sverige; en av Ingeborgs söner hette Erik. Till samma resultat hade Claes Annerstedt kommit i sin kommentar till den ena av de båda ovannämnda tyska uppteckningarna, *Annales Lubecenses*,³³ vilket tycks ha undgått Brenner. Då Annerstedt

²⁹ Sveriges runinskrifter, 3 (1924—36), s. 85, 8: 3 (1949—51), s. 21.

³⁰ Delvis publicerad på svenska i Släkt och Hävd 1961 med titeln Ingeborg Eriksdotter, hertiginna av Sachsen.

³¹ O. Dalin, Svea rikes historia, 2 (1750), s. 261 f., med hänvisning till Peringskiölds ättebok.

³² S. Lagerbring, Swea rikes historia, 2 (1773), s. 571, med hänvisning till Ph. J. Spener, Sylloge genealogico-historica (1677), s. 777.

^{32a} Såsom påpekats av G. Seyler i J. Siebmacher, Grosses und allgemeines Wappenbuch, 1: 1: 2 (1909), s. 26, not 1, är en annan avbildning tryckt i Gründliche Nachricht von dem an die Stadt Lübeck anno 1359 verpfändeten Dominio et Advocatia oder Herrschaft und Vogtey Möllen (1740), Tabula II.

³³ *Scriptores rerum svecicarum medii aevi*, 3: 1 (1871—76), s. 176, not f. Enligt Seyler, a. a., skulle hon ha varit dotter till konung Valdemar av Sverige, men detta kan ej vara riktigt, eftersom dennes dotter med detta namn var gift med greve Gerhard II av Holstein (S. Axelson, Sverige i utländsk annalistik 900—1400, 1955, s. 93; jfr V. Örnberg, Svenska ättartal, 7, 1891, s. 10), som gifte om sig redan 1295 (jfr nedan), medan Johan I:s av Sachsen-Lauenburg gemål Ingeborg enligt *Annales Lubecenses* dog först 1302.

varken observerat sigillbilden eller äktenskapsdispenserna, utgör Brenners uppsats en värdefull komplettering till hans framställning. Beaktansvärt är i sammanhanget, att Ingeborg i en genealogi från 1500-talet kallas »filia *Erici Regis Suecorum*».^{33a} Hakonarsagan skulle sålunda vara felunderrättad, då den uppger, att Erik läspe och halte ärvdes av sin syster Ingeborg, Birger jarls gemål.³⁴ Eller har sagan förväxlat systemen med den likanämnda dottern?

Brenner påpekar emellertid också, att *Chronica principum Saxoniae*, som kallar Ingeborg »filia regis Suecie», på samma sätt även nämner två andra samtida furstinnor, dels furst Henriks av Werle gemål Rikissa, dels furst Sigfrids av Anhalt gemål Katarina. Den förra var bevisligen dotter till Birger jarl,³⁵ men om den senares relationer till det svenska kungahuset är intet i övrigt känt. Brenner fäster uppmärksamheten på att hennes son furst Albrekt av Anhalt 1289 fick påvlig dispens för äktenskap med Luitgard av Holstein (en syster till Magnus ladulås' gemål), med vilken han var befryndad i fjärde led. Denna uppgift kombinerar Brenner med att Luitgards mor var sondotter till hertig Henrik Borwin II av Mecklenburg och hans hustru Kristina, vars börd varit omtvistad.³⁶ Liksom furst Jaromar II av

^{33a} E. Reusner, *Opus genealogicum catholicum* (1592), s. 438.

³⁴ *Icelandic sagas*, 2 (1887), s. 264.

³⁵ F. Wigger, *Stamtafel des Grossherzoglichen Hauses von Meklenburg* (Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthums-kunde, 50, 1885), s. 224. Jfr Annerstedts kommentar till notisen i *Chronica principum Saxoniae* om Rikissa som »filia regis Sueciae» (*Scriptores*, 3: 1, s. 330, där dock samma kallas notiser om Katarina och Ingeborg ej återgivits). — Eftersom ej blott Erik läspe och halte utan även hans systerson Valdemar, Birger jarls son, förde samma vapen som Ingeborg, har man givetvis anledning att överväga, om även Ingeborg var dotter till Birger jarl; äktenskapsdispenserna för hennes döttrar är väl förenliga med ett sådant antagande, eftersom Birger jarls gemål var Valdemar seirs systerdotter. Då också Birger jarls gemål hette Ingeborg, borde dottern emellertid i så fall ha fötts i samband med moderns död, som ägde rum 1254 (S. Axelson, Om dateringen av Svantepolk Knutssons första gåvobrev till Vreta kloster, *Hist. tidskr.* 1950, s. 137). I så fall blir tidsavståndet till äktenskapsdispensen för dotterdottern 1283 i kortaste laget, vartill kommer, att notisen om Birger jarls gemåls död i en annal kombinerats med en uppgift, att hennes son Bengt föddes just 1254 (S. Carlsson, Hertig Bengt Birgerssons födelseår, *Hist. tidskr.* 1954, s. 273 ff.), utan att han uppges vara tvilling. Beaktansvärt är också, att en dotter till Birger jarl förde folkungavapnet (H. Fleetwood, Svenska medeltida kungasigill, 3, 1947, s. 111 och fig. 61—62), ej samma vapen som brodern Valdemar.

³⁶ Wigger, *Ueber die Verwandtschaft des meklenburgischen Fürstenhauses mit den Königen von Schottland* (Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumsurkunde, 41, 1876), och ovan a. a., s. 147 f., identifierar henne med en enligt ett påvabrev av 1248 i det meklenburgiska klostret Doberan levande syster till konungen av Skottland, som uppges ha varit gift med klostrets grundare, en »nobilis vir B. de Rozstoc». A. Hofmeister har emellertid i sina uppsatser *Die Ahnentafeln der Markgrafen von Brandenburg* (*Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte*, 33, 1920), s. 34 och 45 f., och *Genealogische Untersuchungen zur Geschichte des pommerschen Herzogshauses* (*Pommersche Jahrbücher*, 32, 1938), s. 16 f., häremot invänt, att Kristinas ättlingar ej förekom bland de talrika pretendenterna på Skottlands krona efter det gamla skotska kungahusets utlocknande i slutet av 1200-talet, och att namnet Kristina ej är belagt i detta kungahus. Enligt Hofmeister talar detta namn för att hon var av nordisk börd.

Rügen, vars mor Margaretas börd varit okänd, uppges Kristinas söner vara »consanguinei»³⁷ till den för sin konflikt med konung Kristofer I av Danmark bekante lundensiske ärkebiskopen Jakob Erlandsson, och flera urkunder styrker släktskap mellan Jaromars och Kristinas ättlingar.³⁸ Eftersom Jakob Erlandssons mor enligt den medeltida genealogien över Hvideätten^{38a} var kusin till konung Sverker Karlssons drottning Benedikta Ebbesdotter och de sistnämnda makarna var morföräldrar till konung Erik läspe och haltes drottning Katarina Sunesdotter, drar Brenner slutsatsen, att Kristina av Mecklenburg och Margareta av Rügen var döttrar till konung Sverker, och att Katarina av Anhalt var dotter till Erik läspe och halte. Katarina skulle sålunda ha varit syster till Ingeborg av Sachsen-Lauenburg.

Av den släkttavla som avslutar Brenners uppsats framgår, att Ingeborgs ovannämnda dotter Helena efter Günther IX:s av Schwarzburg död gifte om sig med Luitgards broder greve Adolf VI av Holstein, men någon äktenskapsdispens, som styrker, att även dessa makar var befryndade i fjärde led såom Albrekt av Anhalt och Luitgard, finnes ej.^{38b} Sannolikheten i hans bevisföring minskas även av att Katarina var gift med greve Sigfrid redan 1259,³⁹ alltså påfallande kort tid efter Erik läspe och haltes giftermål med Katarina Sunesdotter, som uppges ha ägt rum först 1243 eller 1244.⁴⁰ Därtill kommer, att Katarinas av Anhalt förnamn, om hon var dotter till Katarina Sunesdotter, snarast skulle tyda på att modern dött i samband med hennes födelse. Katarina Sunesdotter dog mellan 17 januari 1251 och 11 februari 1253 och Erik läspe och halte 2 februari 1250;⁴¹ då hon sålunda levde ännu elva och en halv månader efter sin makes död, kan hon ej ha dött i samband med födelsen av ett barn med honom. Vad beträffar äktenskapsdispensen mellan Albrekt av Anhalt och Luitgard av Holstein förtjänar framhållas, att den senares broder, greve Gerhard II, 1295 fick dispens för äktenskap med konung Erik Klippings av Danmark änka Agnes av Brandenburg, enär de båda kontrahenterna var befryndade i fjärde led å ena sidan och i tredje led å den andra.⁴² Genom vilka led denna släktskap gick, framgår ej av uppgifterna i t. ex. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen

³⁷ Acta processus litium (1932), s. 11.

³⁸ Jfr U. Scheil, Zur Genealogie der einheimischen Fürsten von Rügen (1962), s. 32 ff. och 74, not 13.

^{38a} Scriptores rerum danicarum mediæ ævi, 4 (1776), s. 548. Jfr Danmarks Adels Aarbog 1893, s. 155, 158 och 160. Om källans ålder se E. Nygren i Sv. biogr. lex., 3 (1922), s. 171.

^{38b} Detta kan givetvis även uppfattas som ett indicium för att Helenas mor ej var dotter till Erik läspe och halte utan till Birger jarl (jfr ovan), särskilt som den senast av B. Losman i Hist. tidskr. 1967, s. 481, behandlade dispensen 1288 för äktenskapet mellan Luitgards och Adolfs syster Helvig och Birger jarls son Magnus ladulås ej gällde släktskap mellan kontrahenterna utan Helvigs fjärdeledssläktskap med två kvinnor, med vilka Magnus haft föräktenskapliga förbindelser.

³⁹ Codex diplomaticus Anhaltinus, 2 (1875), s. 187.

⁴⁰ A. M. Strinnholm, Svenska folkets medeltids-historia, 4 (1852), s. 312.

⁴¹ S. Bolin, Erik Eriksson (Sv. biogr. lex., 14, 1953), s. 259. Enligt annaler-dog Katarina 1252 (SRS I: 1, s. 24; SRS III: 1, s. 4).

⁴² Les registres de Boniface VIII, 1 (1907), sp. 115.

Staaten,⁴³ men då Agnes av Brandenburg och Albrekt av Anhalt såsom dubbelsysslingar på Albrekts fäderne hade hälften av sin antavla gemensam,⁴⁴ förefaller det sannolikt, att deras släktskap med den holsteinska grevesläkten gick via samma förfäder.⁴⁵ Några tvingande skäl att anse Sigfrids av Anhalt gemål Katarina som dotter till Erik läspe och halte finns alltså ej, och det faktum, att hennes äktenskap ingicks senast 1259, talar snarare för att hon i likhet med den likaledes som »filia regis Suecie» betecknade Rikissa, Henriks av Werle gemål, var dotter till Birger jarl,⁴⁶ ehuru intet av Sigfrids barn fick namn som tyder på svensk härstamning.⁴⁷ Enligt litteraturuppgifter, vilkas ursprung jag ej lyckats utreda, tillhörde Sigfrids av Anhalt gemål Katarina grevesläkten av Gleichen,⁴⁸ som ju var befryndad med danska

⁴³ Enligt nämnda arbete, 1 (1965), Tafel 44, hade Agnes' av Brandenburg mormor Agnes av Thüringen en syster Jutta, som var gift med Gerhard II:s mormors far, greve Poppo av Henneberg (jfr J. A. Schultes, *Diplomatische Geschichte des Gräflichen Hauses Henneberg*, 1, 1788, s. 60 och 65, samt Wigger, *Stammtafeln*, s. 151) men det ringa tidsavståndet mellan deras och Gerhard II:s mormors giftermål visar, att hon måste ha varit född i Poppo's tidigare äktenskap. Man frågar sig, om de genealogiska uppteckningarna bakom dispensansökningen förbisett styvsläktskapen och räknat med att Gerhard i fjärde led härstammade från Jutta.

⁴⁴ Agnes' av Brandenburg mormor Agnes av Thüringen var syster till Albrekts farmor Irmgard av Thüringen (*Stammtafeln*, 1, Tafel 44), och Agnes' av Brandenburg morfar Albrekt I av Sachsen var bror till Albrekts av Anhalt farfar Henrik I av Anhalt (*Stammtafeln*, 1, Tafel 39 och 129).

⁴⁵ Man kan givetvis häremot invända, att dispensen mellan Albrekt och Luitgard nämner släktskap i fjärde led men dispensen mellan Gerhard och Agnes fjärdeledssläktskap för den ena kontrahenten och tredjeledssläktskap för den andra. Möjligen har emellertid ibland uttryckssättet förenklats. Brenner (s. 395) räknar sålunda med tredjeledssläktskap för Helmold III av Schwerin och fjärdeledssläktskap för hans maka Margareta av Sönderjylland, ehuru dispensen uppger släktskap i fjärde led mellan dem (*Les registres de Nicolas IV*, 1893, nr 411).

⁴⁶ O. v. Heinemann har i *Codex diplomaticus Anhaltinus*, 3 (1877), s. 293, publicerat ett brev av år 1323, genom vilket Sigfrids brorsons son Bernhard III av Anhalt-Bernburg till ett kloster donerar jord, som tillhört hans avlidna »matertera» Katarina, »domina de Anhalt». Eftersom Bernhards farmor var dotter till konung Abel av Danmark, vars änka ju gifte om sig med Birger jarl, kombinerar v. Heinemann detta brev med uppgiften i *Chronica principum Saxonie*, att Sigfrids gemål Katarina var »filia regis Suecie», och anser, att hon i likhet med den på samma sätt benämnda Rikissa var dotter till Birger jarl, samt att »matertera» alltså i brevet 1323 skulle betyda farmors sammanbragta syster. v. Heinemanns identifiering av Bernhard III:s matertera Katarina med Sigfrids gemål med samma namn är emellertid dubbiös, eftersom Sigfrid och Katarina hade nio barn (H. Wäschke, *Die Askanier in Anhalt*, 1904, s. 95). Att Bernhard disponerar sin matertera Katarinas jord, tyder snarast på att hon varit en i övrigt okänd ogift syster till hans far eller farfar; för översättningen av »matertera» se A. F. Liljeholm i PHT 1955, s. 126.

⁴⁷ Wäschke, a. a., s. 95.

⁴⁸ Reusner, a. a., s. 444. Jfr N. Rittershusius, *Genealogiæ imperatorum, regum, ducum, comitum præcipuorumque aliorum procerum orbis christiani* (1664), Ph. J. Spener, a. a., s. 791, G. Lohmeier, *Der europäischen Reiche und Fürstenthümer historische und genealogische Erläuterung* (1695), 2, Tab. LXXVI, J. Hübner, *Genealogische Tabellen*, 1 (1712), Tab. 234, och S. Lentz, *Bemannus enucleatus, suppletus et continuatus oder Historisch-Genealogische Fürstellung des Hochfürstlichen Hauses Anhalt und der davon abstammenden Markgrafen zu Brandenburg, Herzoge zu Sachsen und Sachsen-Lauenburg* (1757), s. 273.

kungahuset, och varav flera medlemmar vistats i Sverige.⁴⁹

Även om Brenners uppfattning om Katarinas av Anhalt ursprung skulle vara oriktig, förtjänar emellertid hans uppslag i fråga om Kristinas av Mecklenburg och Margaretas av Rügen börd att övervägas. Av intresse är i sammanhanget, att Sverker Karlssons mor hette Kristina och hennes mor Margareta, samt att Kristinas äldste son bar namnet Johan, som då ännu var sällsynt i Nord-Tyskland⁵⁰ men flera gånger förekommit i den sverkerska kungaätten. Likaså hade Margareta söner med de i Rügens fursteätt ej tidigare belagda namnen Burislaw och Petrus;⁵¹ även namnet Burislaw är ju känt från den sverkerska kungaätten, och namnet Petrus bars av konung Sverkers svärfars broder, biskop Petrus i Roskilde.⁵²

Hans Gillingstam

⁴⁹ S. Axelson, *Grevarna av Gleichen* (Äldre sv. frälsesläkter, 1: 2, s. 153 ff.).

⁵⁰ Hofmeister, *Genealogische Untersuchungen*, s. 17. — Att Henrik Borwin II:s gemål var svensk kungadotter uppges även i v. Kirchbergs rimkrönika omkr. 1378 liksom hos flera 1500-talsförfattare, men hon kallas där Sofia genom förväxling med sin sonhustru, som var syster till Erik läspe och halte; se senast H. Sollied, *En ukjendt svensk kongedatter* (Hist. tidskr. 1951), s. 69 ff., och S. Axelson, *En okänd svensk konungadotter* (Hist. tidskr. 1953), s. 167 f. Av intresse är i sammanhanget en notis i J. Messenius, *Scandia illustrata*, 15 (1705), s. 32, att »1209 Sophia Caroli regis filia Suetici nupsit Henrico II Megapolensium Principi». Man frågar sig, varifrån Messenius fått årtalet i denna i övrigt felaktiga notis.

⁵¹ Scheil, a. a., s. 35.

⁵² Ovisst är värdet av en uppgift hos A. Huitfeldt, *Danmarckis Rigis Krönicke*, 1 (1652), s. 255, att Jaromar II och en yngre biskop Petrus i Roskilde skulle ha kallat varandra »avunculus» resp. »nepos». De gängse uppgifterna om den senares släktförhållanden torde nämligen vara oriktiga (A. Fabritius i *Dansk biogr. Leks.*, 11, 1937, s. 33; Petrus Olais där anförda uppgift, tryckt i H. Rørdam, *Monumenta historiae danicae*, 2: 2, 1887, s. 20 f., att biskopen skulle ha varit »nepos» till Jakob Erlandsson, är så formulerad, att den kan uppfattas såsom syftande på Jaromar, varför den möjligen är Huitfeldts källa).

Medlemsavgiften i Personhistoriska Samfundet är kr. 25:— pr år + porto och uttages som postförskott för Personhistorisk Tidskrift. Önskan om inträde anmäles till Samfundets sekreterare, fil. dr BIRGITTA LAGER, Riksarkivet, Fack, 100 26 Stockholm 34. Bokhandelspris för löpande årgång är kr. 31:25